

Bats'il K'op

***Lengua tseltal
Chiapas***

Tercero y cuarto grados

Lecturas

NOMBRE DEL ALUMNO (A)	
ESCUELA	GRUPO
POBLACIÓN	
ENTIDAD FEDERATIVA	

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de texto en lengua tseltal Chiapas.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena de la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública.

Autores

Juan Gómez López, Juan Sánchez López,
Mariano Sánchez López y Juan Mendoza Ruíz

Ilustración

Julietta Pinzón, José Joaquín Meza Rodríguez,
Sergio Domínguez y Jaime Hernández

Fotografía

Archivo Iconográfico de la Dirección General de Educación Indígena

Ilustración de Portada

“Lucía y su huipil”, 3.47 x 5.43 m.

Pintado por los niños tseltales, de la comunidad
Sibactel-Chacoma, Tenejapa, Chiapas.

Domingo Meza Girón, Adolfo López Luna, Alfonso Hernández Meza,
Javier Meza López, Jorge Meza Girón, Alfonso Santiz Jiménez,
Alfredo Jiménez López, Diego López Intzin, Javier Jiménez López,
Nicolás Meza López, Alfonso Meza López, Miguel Meza Jiménez,
Martha Meza Jiménez, María Girón Luna, Verónica Meza López,
Catalina Hernández Méndez, María López Gómez, María López Jiménez,
Petrona Gómez Santiz, Petrona Santiz López, Lucía López Santiz
y Rufina Gómez Meza

D.R. © **Colorín colorado. El arte de los niños indios. México, 1993**

Reproducción autorizada por el Fideicomiso para la
Salud de los Niños Indígenas de México, A.C.

D.R. © Secretaría de Educación Pública, 1996

Argentina No. 28
Col. Centro. C.P. 06029
México, D.F.

ISBN 978-968-29-9152-3

Primera edición 1996
Décima séptima reimpréson 2013

Impreso en México

*La Patria (1962),
Jorge González Camarena.*

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Bats'il K'op

*Lengua tseltal
Chiapas*

Tercero y cuarto grados

Lecturas

PRESENTACIÓN

Este libro de texto está dirigido a las niñas y los niños indígenas que cursan la educación primaria, tiene el propósito de favorecer el aprendizaje de la lectura y la escritura de la lengua indígena que se habla en su comunidad.

Se espera que este libro sea utilizado en forma creativa, tanto por el profesorado como por las niñas y los niños, en este ciclo escolar y los subsecuentes, para dar respuesta a los problemas particulares que se presenten en el desarrollo de la expresión escrita y la comprensión lectora.

En el libro se encuentran diferentes textos, algunos hablan del entorno físico de los alumnos, objetos y cosas que hay en la comunidad, y otros se refieren al entorno social y cultural, pues relatan las costumbres, fiestas y leyendas de la región.

Su elaboración estuvo a cargo de profesores indígenas bilingües con experiencia en la enseñanza de su lengua materna, así como con un profundo conocimiento de la cultura de sus comunidades. Para la redacción, los autores consideraron el enfoque comunicativo propuesto en el *Plan y Programas de Estudio para la Educación Primaria 1993*.

Este libro de texto podrá ser enriquecido a partir de las observaciones y consideraciones que profesores, padres de familia, comunidades y organizaciones civiles indígenas realicen acerca del lenguaje utilizado, los contenidos, las ilustraciones, el formato y la presentación.

YAK´EL TA NA´EL STOJOL

Nopbil te ja´ yu´unik te alaletik te mach´atik ochemik, ta tercero sok kuarto grado yu´un Primaria. Yu´un jich ya xnobik ta lek sk´oponel sok sts´ibuyel te bats´il sk´opik te bit´il ya xk´opo le´ ta slumale.

Jich buena ya ya iy stojola te k´alal ya xk´opojik sok te smaestroike, sok ya sna´ schabanel ta stutel te k´opetik ya stae, yu´ume jich ya xlekub xanaa te bit´il ya sts´ibuy sok te bit´il ya ya´ay ta lek stool te sk´ope.

Te k´opetik te ts´ibubil le´ ta libro, ja´nix la yich´ ta na´el te bit´il ay te skostumbreik te jujuntik sejb parajeetik.

Ja´ la schajban te maestroetik indijenaetik, te bit´il yiloj skostumbre te swinkilel jujuntik parajeetik te banti k´axemik ta maestroinele. Te autoretik ja´me la yich´ ta muk´ te bit´il ay te "enfoque comunicativo" te pastajem yu´un te "Plan y Programa" yu´un edukasi3n Primaria ta yawilal 1993.

Yame yich´ xanbeel meltsanel ta lek te libroto, te binatik ya staj ta illel te maestroetik, me´tatiletik, jochwiniketik chikan mach´atik ya sk´opon te libroto. Yame schol ta alel te bit´il ya sk´an xlekubxane.

Golfo de México

Veracruz

Istmo de Tehuantepec

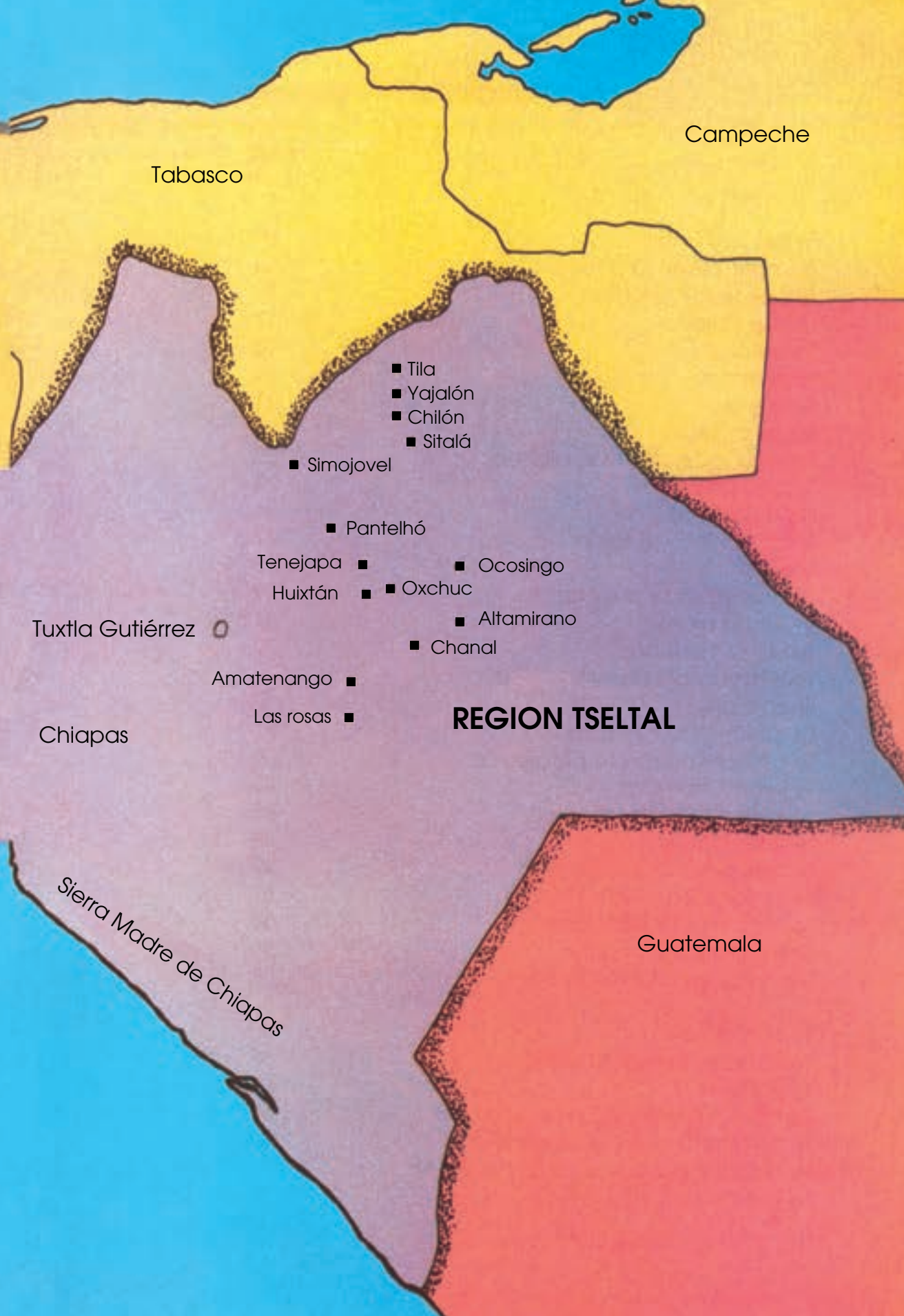
Oaxaca

Sierra de Niltepec

Golfo de Tehuantepec

Oceano Pacífico

Campeche

Tabasco

- Tila
- Yajalón
- Chilón
- Sitalá

■ Simojovel

■ Pantelhó

Tenejapa ■

■ Ocosingo

Huixtán ■

■ Oxchuc

Tuxtla Gutiérrez ○

■ Altamirano

■ Chanal

Amatenango ■

Las rosas ■

REGION TSELTAL

Chiapas

Guatemala

Sierra Madre de Chiapas

ÍNDICE

TÍTULO	PÁG.
Te bin altiklanbil	13
Te mantaltesel ta a tojol	14
Te pokok sok te chil	16
Lekil kuxlejal	17
Te pajal ul	18
Te pulemal	19
Te te´etik	21
Te sjol biililetik	22
Ya´yejul maelchan sok ajchan	23
Te lum k´inal	25
Na´a belukaa	26
Te bit´il chikna te tak´in	27
Mejiko	28
Te at´el yu´un te me´il tatil	29
Te ilimba mamal	31
Te sk´inul Okosinku	32
Te bit´il ya yich´ pasel te asukal	33
Snopjibal	36
Te k´ink´intik ta Chiapas	37
Te bit´il chikna sbiil te parajeetik	39
Te winik Chambor	43
Te kerem te ch´ay ta ja´mal	45
Te jtajun Tomax	48
Te bijteswane jlumaltik	49
Te sk´oplal Rigoberta Menchú	51
Te ch´in mut te la sti´ich	54
Sh´op mam me´chuntik	55
Te snopjibal yu´un te Juárez	58
Kojt´ ts´i´ sok kojt´ chij	59
Te t´omen wits	60
Te jlumaltik te ayik ta kampu	62
Te yame´il	63
Te tajimal pelota yu´un intijena	66
Te bit´il la sta skuxlejal te winik	67
Te bina ya jpastik sok ya jchontik	71
Te kelemut	72

Ya´yejul pokok sok xulem	73
Sk´oplal koj´ t´ul	76
Bayal ta chajb te at´el	78
Te pirol	79
Te xanab te meba´	83
Te a´ye yu´un Chepe sok Panchu	84
Na´a belukaa	87
Te pas kareta	88
Te nop junetik	89
Te ch´in ts´ietik	92
Te ants te ch´ay ta uk´um	94
Te chombajeletik	97
Te bit´il jelon te Ley ta 1857	99
Na´a belukaa	100
Yalel sk´oplal xkuxlejal alaletik	101
Te kera jajch´ ta 1910	105
Te ch´ajil winik	107
Te chombajel ta ch´iwich	110
Te konstitusi3n Pol´itika yu´un Estaros	
Uniros Mejikanos	111
Te cheb keremetik	112
Te ja´	115
Te meba´ kerem	116
Te bit´il chikna te lum Las Tasas	118
Te jalbil pak´	122
Ya´yejul kujku mut	124
Te bit´il la yich´ sujt´eselte te petroleo	125
Ya´yejal te “krus ik´al”	126
Te kolotik ta wokolil	131
Te sakubel k´inal ta ja´mal	132
Sk´oplal ijk´al sok ch´aben wakax	134
At´el ta lum k´inal	137
Te bin chopol ya jitatik	139
Te mantal ya yalbey snich´nab te Astekaetike	141
Te bin ut´il ya yich´ pasel te oxom	145
Te chon kapeletik	146
Lekil mantalil yu´un te me´il tatil	147
Te sna´el stojol bin ora ya xtal ja´al	150

Te bin altiklanbi´

Te mach´atik ya sna´ scholel
lekil a´ye, ay ya xch´ayikuuk,
slot te lek ya xkuxine.

Te tujk´etik sok te tak´in,
ya sk´an buen lek k´ebil
Teme ma´ ana´ stuuntesel
ya xbajt´ jich bit´il ja´.

Te mach´a bayal bina ya sna´,
teme ya xway sok teme tik´onixaa
te bina ya jna´ te me xi´e
Ya xch´ay ta sjol te bina
snopoj.

Escritos por:
Calixto Gómez López
Alfonso Girón Pérez
Zona 705, Taniperlas
Ocosingo.

Te mantatesel ta a tojol

Binax kot'an ya x-a'anon sok ja'at, yu'un tseetnax kot'an te bit'il atsakojonix ta ak'ab ¿Bin a bill te ja'ate? ¿Petul, Xun, Xmal, Maran, Xlox? Lek ay, manchuk teme ma' jna'bat te a bille, ja'bayal sk'oplal ta jkot'an teme ya awich' ta muk' te bin ya jkalbat cha'ox baluke. T'ujbilnax k'in'al ya kaiy melez ya jna' te bit'il bayal ya jkoltayat ta sjunal ja'wil sok te awat'el, ya me jkalbat ta jamal te k'uxuk awaiyon, yakuk apotson ta lek, manchuk ya ats'ibubon ta jichnax te jkelaw sok te jbak'etal, jichuk ya akanantayon ta lek bit'il akuxlejal, te machuk ya ach'ibon te jk'upak'e. Bayal ya jmel kot'an yu'un te ya jkil te ay mach'a ya xch'ojonbeel, teme jich ya apasbone, k'un'k'unme ya xlajon awu'un. Na'ame stojol te bit'il le' ya ata te abijile, teme ya awuts'inone xujt' maxana' te bit'il ja'nix yaka awuts'inaba. Teme yu'un maxa k'anonixe ja'lek k'ebanawon ta stojol yantik, yu'un jich ya yilonikaa sok ya spas teme ya k'ejon yu'un ya yilon te awijts'in sok te yantik te mach'a ay ta nae. Spisil te bina la kalbatix, lek teme k'ot ta ajol, lek te bit'il ya anaix te june, nopamexan ta lek, melez yame xtuun awu'un ta patil.

Ay bayalotik ta chajp, yalel moel te kat´eltik, ayme te ya yalbey sk´oplal bit´il ya kaiytik ajtal, ay te banti ya yalbey sk´oplal chambalametik sok ja´maletik, ay te ya yalbey sk´oplal lo´il k´opetik; yame sk´an ya xk´opojat sok melel jich ya ana´ spisil te bitix kuxatik ta balumilal. ¿Yabal anaboniba te jo´one? Lek ay, le´ ya xljkot´antik ta a´yej, ta sjunal ja´wil ya jokinbatik, binnax kot´an te bit´il ya atsakon taak´abe sok te ja´ la joinate.

Te pokok sok le chil

Jun buelta te pokok la sta ta be te kojť chil la yalbey, bantil ya xbaat chil, la yal te chile ya xba le we´el melez ch´in chanetik ya ti´ jtukel xi´ ta yalel, jaxan te ja´atuke la yut te pokoke yakon ta steel jwe´eluuk melez ja´ ya jle te ch´in chanetikuuk xi´ ta yalel, - ya jk´oponbatik ta yan buelta bak it chil xi´ ta yalel ta labanwane, ma´ la sjak´ yu´un te chile.

Te pokoke la snop te ja´ lek ya sti´ te chile, jich la spas, bajť te pokoke, ba snak´sba ta ti´be ta ora.

Te chile la sna´ stojol te ya yich´ makel ta be jich k´unk´un bajť ta beel najťik najťik to wilbeel, te k´alal la yil te banti snak´osba te pokoke la swiluntay k´axel, jich te pokoke ma´la yil k´ak ta wiluntayel.

Te pokoke ma´ la yil tal te muk´ul ajojchan te banti snak´osbae jich laj ta bik´el koel ta chan te pokoke, k´alal ay ta yutil xchu´jt´ te chane jach´ ta ok´el te pokoke k´oorrr, k´oorrr xi´ jato te k´ax che´ k´aal, kuxul to lok´ ta tsa´tayel te pokoke, ma´kati lekuk uts´inwane xi´ ta snopel.

Lekil Kuxlejal

Jo´on bayal ya jk´an te jnan,
jo´on bayal ya jk´an te jtat
ma´yuk mach´a jich ya sk´anon
te bit´il ya sk´anonik te jme´jtat.

Teme ya xwayone, ja´ ya skanantayonik
teme ya x-ok´one, xchebal ya smel yot´anik;
teme ya stseejinone, tseetnax yot´an ya yak´ sbaik;
k´alal ya stseejinon, yu´un tseetnax kot´ an ya kaiy.

xchebalik ya snojptesonik te jme´tate
ta lekil kristano yu´un lek ya xkuxajona,
te jtate bayal bin ya snop ta sjol ja´ yu´un te lek ayone
ja´nix jich te jnane ben lek ay sok jo´otik sok te jtate.

Jo´on bayal ya jk´an te jnan,
jo´on bayal ya jk´an te jtat
ma´yuk mach´a jich ya sk´anon
te bit´il ya sk´anonik te jme´jtat.

Amado Nervo.

Te pajal ul

Te bin ut'íl la spasik swe´elik te nameytel, ja´to nix jich ya spasik ta orato.

Kol spisiluk te antsetik ya spasik te swe´elik jich bit´il te pajal ul ya yuch´ik.

Te pajal ule jich ya spasik into:

Ja´neel ya sts´ajik oxo k´aal ta oxom te tseel ixime, patil ya xjuch´ik ta molino, teme juch´ yu´unike, ya spuk´ik ta oxom sok ya spamanik jilel jun ajk´bal, ta yan k´aal ya spayik ta oxom inte k´alal ya xkajta bul yu´unik ya snikik sok jujte´ teme bulanix ta lek ya slok´esik, ya smaliy sikub tebuk melel ja´ bujts´an uch´el ya ya´ayik te k´ajk´toae. Jich ya spasik te pajal ul, jich ay te xkuxlejal te tseltaletik ta banti slumal oxchujk´

Javier Gómez López
Responsable de la unidad
radiofónica bilingüe, Ocosingo

Te pulemal

Ay jun buelta la yalik te namey, te k'alal tal te pulemale oxexan k'aal sk'an xtalaa te ja'ale, jul koj't mut luchul julel ta najt'il te', jich jajch' ta yalel ta k'ayoj:

Oxt'im t'im, Oxt'im t'im, pajel pajel xljat, cha'we cha'we xljat, ti'a ti'a te awalak', ti'a ti'a te achitam, oxt'im t'im, oxt'im t'im xi' ta spukel te koj't mut ta jujun pam lumetik. Te mute ja' ya sk'an te yakuk jna'tik te bin ora ya xtal te snojel te ja'e. Ay mach'a la yal te slot te mute sok ay mach'a la yalik te melel te ya xtal te snojel te ja'e, jich, jajch'ik ta swe'el te smutike, xchitamike, swakaxike, sok jajch'ik spasel sbarkoik yu'un ya xmoikaa te k'alal ya xtal te snojel te ja'e.

Te yantike ja' la yalik te ja'lek ya sleik najt'il te' yu'un le' ya xmoikaa, sok ay mach'a la yal te ja'lek ya sleik najt'il wits yu'un le' ya xmoikaa te k'alal ya sta snojel te ja'e.

Te k'alal tal te ja'ale jalaj cha'winik k'aal jajch' ta nojel te akiltik, mujk'ta ja' te naetike.

Te mach'a la spas te sbarkoe le' ochik ta yutil, ma' la yich swokol stukelik, jauk stukel te mach'a ma' la sch'uun te bina la yal te koj't mute la yich'ik lek swokolik, jach'ik ta ok'el spisilik, moik ta nat'il wits yu'un ma' sk' anik te ya xmujk'ik ta ja'.

Te k'alal la sta yorail mujk'ta ja' te witsetike jich te kristanoetike mujk'ik ta ja' spisilik jich lajik ta spisil te jayeb ta tul te moik ta sni'il te witse.

Te mach'atik ochik ta barkoe le' xkajetik ta sba te ja'e, bayal la snabey yolilsba te sjo'tak te layil bit'il lajike, Te ja'ale jala wake u.

Jich ya ya'antayik te bit'il k'ax te pulemale, la yich'ik bayal swokolik te antiwu me'tatiletike.

Te te´etik

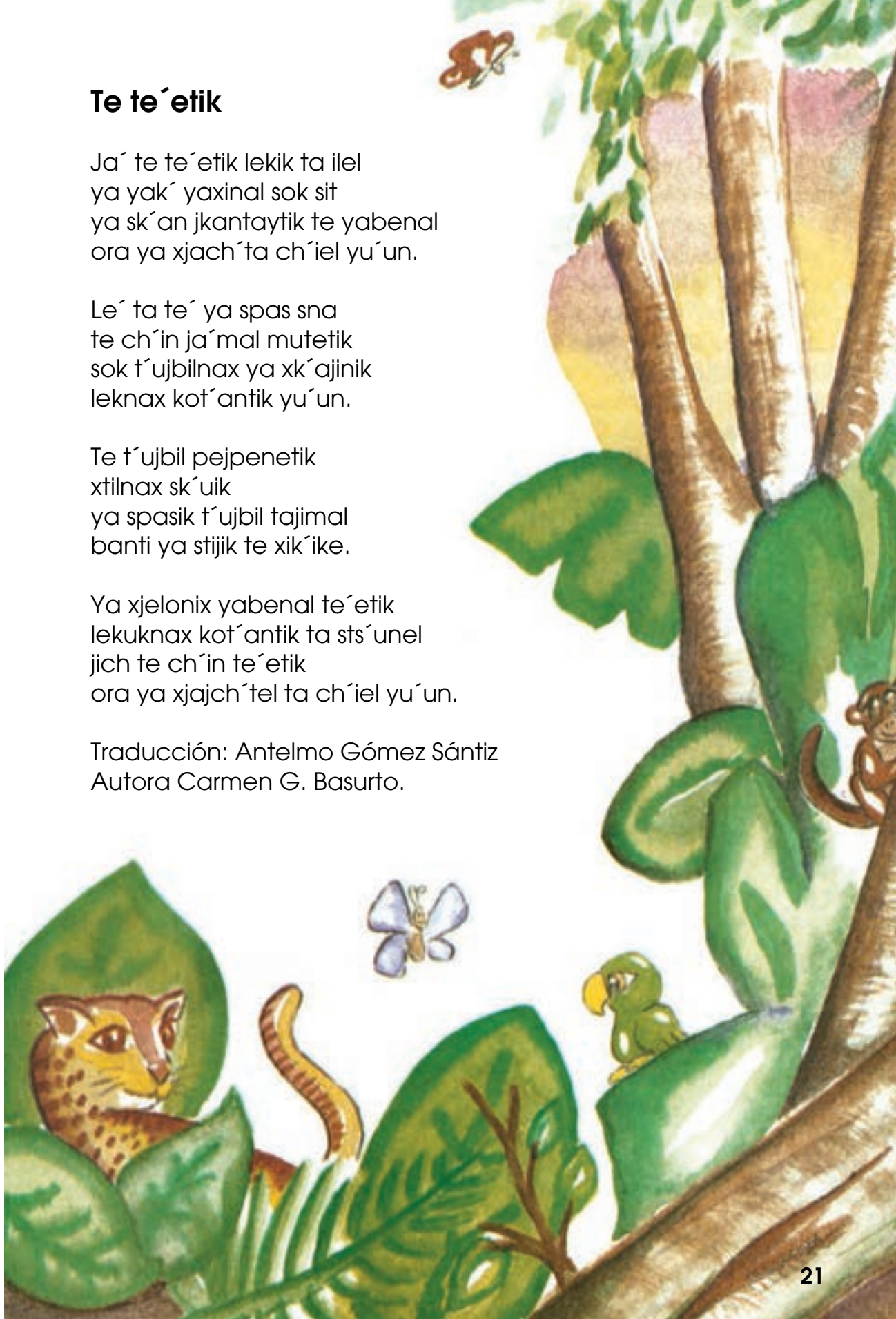
Ja´ te te´etik lekik ta ilel
ya yak´ yaxinal sok sit
ya sk´an jkantaytik te yabenal
ora ya xjach´ta ch´iel yu´un.

Le´ ta te´ ya spas sna
te ch´in ja´mal mutetik
sok t´ujbilnax ya xk´ajinik
leknax kot´antik yu´un.

Te t´ujbil pejpenetik
xtilnax sk´uik
ya spasik t´ujbil tajimal
banti ya stijik te xik´ike.

Ya xjelonix yabenal te´etik
lekuknax kot´antik ta sts´unel
jich te ch´in te´etik
ora ya xjajch´tel ta ch´iel yu´un.

Traducción: Antelmo Gómez Sántiz
Autora Carmen G. Basurto.

Te sjol biililetik

Te jlumaltik Chiapas nojel yu'un tseltaletik, te antiwo me'tatiletik k'ax swokolik ta kuxinel te namey k'inal.

Ja' la sts'is slapik te mantapak' ma' la stuutesik te lekil pak'etik, ja'nix jich te tepil ma' la stuutesik ja' ma' stabeyik te stojol. Te sjol sbiillike bayal ta chajb jich bit'il: Ak, ja' Ernantes, puy, ja' Komes, t'ul, ja' Peres, Kon, ja' Santiz, Ba, ja' Mentos, Sakjol, ja' komes, Ch'ixna, ja' Mentos, Balte', ja' Lopes, Akino, ja' Santis. Ay bayal ta chajboxan te biililetike, ja'to la sle jik jilel te antiwo me'tatiletik.

Ay jich la yal be sbaik ta jujun parajeetik.

Agustín Méndez Gómez
Bumiljá, oxchuc.

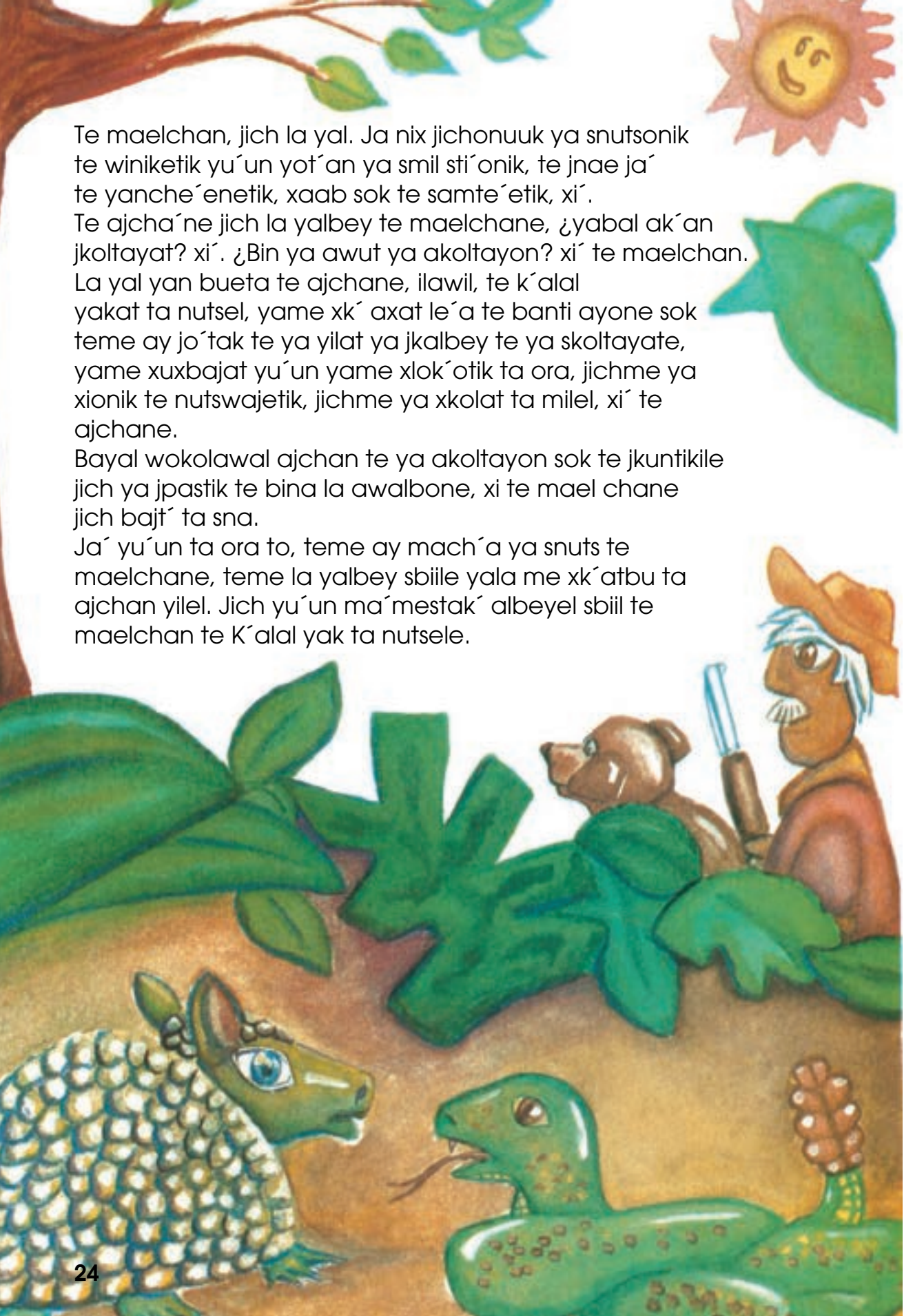

Ya´yejul maelchan sok ajchan

Jun k aal yak ta steel swe´el kojť maelchan ta ja´maltik, buen bujts´an k´inal ya yaiy te k´alal yak ta sjok´el te lumetik yu´un yak ta steel yisim te´ sok ch´in lukumetik swe´. K´alal noj te xch´ute jajch´ ta jabjel yu´un swayel, ja´ yu´un la sle axinal ta yante´etik, layil te ay bekel k´aal te´, le´ bajť ta yanil -ya xwayon ch´in ajk´uk bayal noj te jch´ute xi´, - la spajk´ansba jich och swayel. K´uben swayelaa te k´alal tal kojť ajchan, yu´un bayal k´aal la yaiy, ja´ yu´un yak ta steel yante´ ya smejts´ansba. La yil te k´aalte´ te balal ta yante´ le´ bajť ta ich´lewa xujť ma´la sna´ teme le´ pakalaa te maelchane. K´ax che oxe ora yu´un te ich´lewaetike, wijk´ sit te maelchane, k´unk´un la slok´es te sjole, chamnax la yaiy yu´un te bina la yile, lok´ ta anel ta ora, kotol k´oel ta yan jijte´, la sut te site la yil yak ta bets´etel te chane, xchijjetnax kajel xiwnax yu´un te maelchane. Ma´ xiwat, ¿mach´aataa? xi´ te ajchane, Jo´onmaelchan ya yalbonik, ma´ jnabat aba ¿bin a biiluuk? xi te maelchane, jo´on ya yalbonik ajchan ja´nax yu´un ya xionik te winiketik, antsetik sok spisil alaletik yu´un k´ajk´on te jo´one, xi´te ajchane

Te maelchan, jich la yal. Ja nix jichonuuk ya snutsonik te winiketik yu'un yot'an ya smil sti'onik, te jnae ja' te yanche'enetik, xaab sok te samte'etik, xi'.

Te ajcha'ne jich la yalbey te maelchane, ¿yabal ak'an jkoltayat? xi'. ¿Bin ya awut ya akoltayon? xi' te maelchan. La yal yan bueta te ajchane, ilawil, te k'alal yakat ta nutsel, yame xk' axat le'a te banti ayone sok teme ay jo'tak te ya yilat ya jkalbey te ya skoltayate, yame xuxbajat yu'un yame xlok'otik ta ora, jichme ya xionik te nutswajetik, jichme ya xkolat ta milel, xi' te ajchane.

Bayal wokolawal ajchan te ya akoltayon sok te jkuntikile jich ya jpastik te bina la awalbone, xi te mael chane jich bajt' ta sna.

Ja' yu'un ta ora to, teme ay mach'a ya snuts te maelchane, teme la yalbey sbiile yala me xk'atbu ta ajchan yilel. Jich yu'un ma'mestak' albeyel sbiil te maelchan te K'alal yak ta nutsele.

Te lum K´inal

Jokolawal ya jkalbey te balumilal,
yu´un la yak´bon te chab, te sk´ayoj te
ja´mal mutetik, te sakil ja´, bin k´ajk´al takin te
kot´an; te yaxinal te yaxte´, banti ya xway
te snopjibal, banti ya xway te nichimetik.
Jo´on ya jk´anat, jich bit´il ya jk´an te jnan;
bin k´ajk´al ya jchik´ te jk´al, ta jamal ya jkalbat
ya x-ok´ te jkot´an.

Namey ma jna´ te bina ay kuun ta k´inal, nopol
ay ta sit ma xchikna kuun, majk´em yilel te jsit,
Te k´alal la jna´ sk´oponel te jun jich la jkal: ja´nax
ya jmil te chambalam
bin k´ajk´al bayel te jwi´nal, ja´nax ya jts´et te
te´ bin k´ajk´al ya xtuun ku´un, sok ma´yuk bin ora
ya jch´oj chamen ta ja´etik, ya jmuk.
Jokolawal ch´ul balumilal, yu´un la awak´bon
te sakil k´inal ta kot´an.

José Angel Nájera Sánchez

Na´a belukaa

Chebik, sok yijts´insbaik,
pajalnax te yelawik,
te k´alal ya xmamlubik
ya sjam te sitik.
¿belukaa?

Tepil

Xkiklajan ya xk´ojpo te jnan,
te jtat bayal ya smulan k´ayoj,
saksak tik te jk´u pak´,
k´anax te ko´t´an.
¿Belukaa?

Tomut

Boon ta ch«iwich, la jman
bina in swolil, yayatik
tebuk, sut«ontel ta jna,
ochon ta ok«el sok
belukaa?

Sewoya

Traducción del Libro del Rincon de Lecturas S.E.P.,
Marines Medero volvamos a la palabra pag.
62, 63 y 64.

Te bit'íl chikna te tak'in

Te antiwo neel kuxineletik te namey k'inale, la sleik te bit'íl xkuxinik. La smil swe'ik te chambalametik, te snujk'lele la sts'is slapik, te sbakel la sjosbey sni' yu'un ja' ya smilaa te yantik chambalametike.

K'un' un bijubik, la snopik sts'isel ta lek te nujk'uletike sok ay yantik xan te bina la snopik spasel; jich kajik ta sjeltabel-sbaik te bina ay yu'unike te pajal sk'oplal sok te pajal stojol, ta kaxlan kop ja' sbiil trueque".

Yanatel te slekilal te at'ele, utsub te xkuxinel e, la sk'ep-sbik ta at'el, ay te mach'a nojb yu'un spasel buen t'ujbil te biluketike, la stikunik beel jelel sok yantik biluketik ta yan ch'iwich.

Chiknatel te chombajel soknix te "trueque", la yilik te bit'íl ayuk bina ya sjelxanaa te sbilukik; jicha chikna te tak'ine. Te tak'ine bayal ya xtuun, yu'un ja' ya mantikaa te bina ma'yuk kuuntike.

Te mach'a la stuuntes neel te trueke ja'te lum fenicio jajch'ik ta at'el sok te yantik lumlumtik.

La sleik te bin tak'iniluk te ya xtuune, te snopjibal yu'un te Fenicios ja' te bayaluk sk'oplal sok yakuk yich' ch'uunel. Te muk'ul lum Roma ja' neel la spasik, la slebeyik te yajtalul sok jajch' yak'beyik slok'omba wakax sok chitam ta spat te tak'in. Te stak'in te Romanoetik, "as" la yabeyik sbiilin; ta patil chikna te yan tak'in ja' sbiil "dinario". Ja'nix jichuuk te muk'ul lum Grecia la spds yu'unikuk.

Mejiko

Mejiko ja´ lumaltik, ja´jnatik ta spisil te mejikanootik, ja´ yu´un te lekuk ya kilbatik sok manchuk ayuk keraetik, ta jnatik sok ta kat´ eltik, ya chapbatik ta jpisiltik, jich lek ya xlok´aa te kat´eltik, jichbit´il ta eskuela ay te bit´il ya kich´tik mantaltesel ja´nix jichuuk te leye. Ja´abi bayal sk´oplal, melez ma´ tuluknax sok ma´ woloknax te eskuela te ya spas mantal, ta spisil te winiketik ta mejiko.

Te spisil te leyetik te ya swolotike le´ ta Constitución.

Te ajwaliletik, ta ley ya yilik te bit´il ya swol te swinkilel mejiko, te muk´ul ajwalil ja´ te “Presidente yu´un Estados Unidos, Mejicanos”, te mach´a lekil mejicanos ja´la te mach´a ya yich´ta muk´ sok te mach´a ya xch´uun te constitución. Ja´nix jich te mach´a lekil ajwalil ja´ la te mach´a ya yichi´, ta muki´, ya xch´uun sok ya spas te bina ya yal te Leyetik.

Te at'el yu'un te me'il tatil

Kumulcum te bit'il ayotik ta jnatik sok te jme' jtatik, ta spasil ta chajb tejkuxlejaltik aynix te pajale, jich bit'il te jtatike ya me x-at'ej ta lum k'inal.

Te winiketik yame yaiyik Sojk'wej, ya yaiyik wok'lum, ya yaiyik selab yu'un ya sts'unik ixim, chenek', ts'ool, kajpel, lo'bal, ts'int'e', kulix, sok yantikxan biluketik te ya xtuun ku'untik.

Teme kaj ta ch'iel te yawal ts'unube yame yak'intay swenta yu'un lekme ya sitin.

Sok ayme winiketik te ya sn'aik pasel na ta ch'ujte' sok ta ton. Bayal te bina ya sna' spasel te winiketik; ja'me ya snop ta spasil te keremetik te bina ya sna' spasel te state, jichnix bit'il ya stuuntes asadon, machit, echej, luk, pala sok piko.

Te yat'el te antsetik, ya xajch' ta buen sab yu'un ya spas te we'elil; ya xchew te paybill ixim yu'un ya spasta ta mats' sok waj.

Teme chajba yu'un te we'elile yame stuuntesik sok te mach'atik ay ta snae, jichnix ya spas ta xmark' ajk'al Te ach'ixetik ja'nixme ya snop spasel te bina ya x-ak' bot yil yu'un te snanike. Ay bayal antsetik te ya sn'aik jalab, t'ujbiliknax te sk'u ya slapik sok ay ya xcho-nik teme bayal la spasil.

Te alaletik, manchuk teme ach'ix o kerem yame stak' yaiy mesujel ta snaik, soknix ya yaiyik kuch si' yu'un ya xta'a te atewe'lile.

Teme pajal te at'el ta na sok teme junax ayik ta snaike, yame staik te ch'in tak'in te ya xtuun yu'unik ta jujun k'ajk'al, jich ma'yuk melot'an sok wi'nal ta spasil ora, sok junme yot'an ya yaiy nop jun te alaletike.

Te ilimba mamal

Jun k´aal, tul mamal bajt´ ta yat´el ta buen sab, k´alal sujt´ ta sna yak ta ilimba k´oel, ma´ la sk´opon k´oel yinam sok snich´an, k´alal ak´botel swe´el, ma´la sk´an stsak stuun, lok´ beel, bajt´ ta wayel ta swayib la sk´an swayel, k´alal och te ajk´bale; spsil te yalsnich´an sok te yinam bajt´ik ta wayeluuk.

Te mamale olil ajk´bal wijk´sit yu´un swi´nal, la smujk´tabey swayel spsil yalxnich´an, la yil te k´alal buen ochem swayelik, jich k´unk´un jajch´te mamale ba sle te swe´ele, k´alal la sta, och ta muken we´el, ja´te mamale yak ta ayej yot´an te k´alal yak ta we´el, yu´un ja ya sna´teme ayotstojol, la sijk´an te swe´ele, jich tsakot yu´un te yalsnich´an te muken we´el mamale. Awil ma´ lekuk te muken we´el ta na te me ma´ junuknax kot´antike.

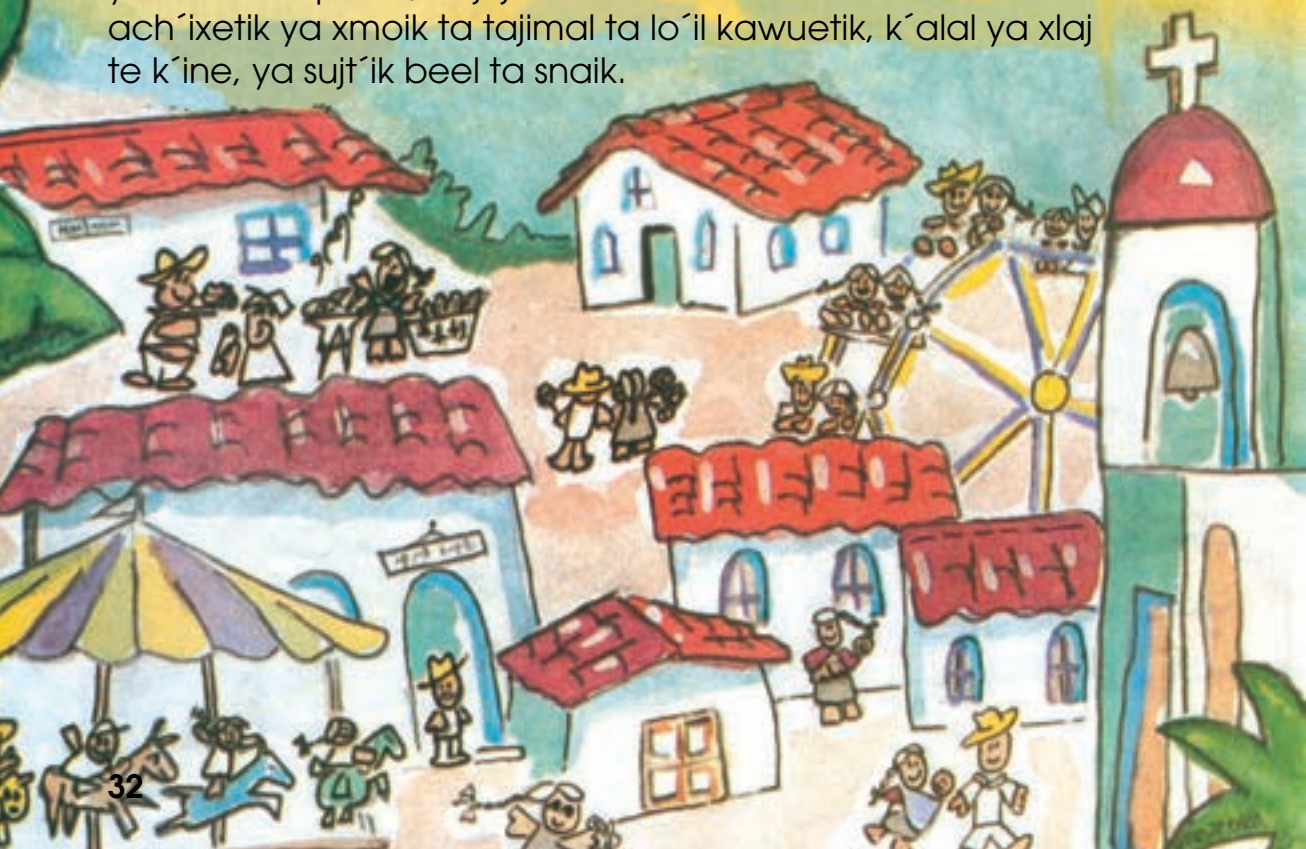
Te sk'inul Okosinko

Ta muk'ulum le' ta Okosinko, ay bayal k'in ya spasik jich bit'il: Sk'inul kantelaria, sk'inul san Jasinto sk'inul santa krus, ay yantik k'inetik ya spasik, ja'nax yu'un ma' jichuk te bit'il muk'ul k'inetike.

Teme ay bin ya spasbeyik sk'inul, bayal kristanoetik yu'un Okosinko ya stsobsbaik ta yilel, sok aynix yantik te namal lum k'inal bantil ya xtalik ta yilel te k'ine, te mamaletik te ay slumal ta Okosinko, ya stijik amay sok k'ayob, ta swentail te bin ya spasbeyik sk'inul, ta jujun tibiltik bayal winiketik sok antsetik ya sjoinsbaik ta beel ta kaye, te antsetik ya yich'snichimik, te winiketik ya schik'ik sibak.

Te mach'atik ya xk'oyik ta ilk'in, bayal bin ya smulanik smanel ta banti ya te jchombajeletik, jich bit'il: Ch'okowil, lurse, stak'inal chikinil, k'uul, jach'u bil, tepil, sok aynix yantik kristanoetik te ya smulanik smanel swe'el yuch'elik, jich bit'il: Chuybil, ajan, kaxlan waj, ul sok yantikxan

Ta jujun ja'wil ya spasik te muk'ul k'ine, tsobol kristanoetik ya xlok'ik ta paxal, ta jujun k'aal te tut keremetik sok te tut ach'ixetik ya xmoik ta tajimal ta lo'il kawuetik, k'alal ya xlaj te k'ine, ya sujt'ik beel ta snaik.

te winiketik ya sna'lk spasel te asukale, yu'un ya yuch' ta skapelik sok te snich'nab, k'alal ma'yuk stak'linik, ja'nix ya spasik te bin ya xtuun yu'unik ta swe'el yuch'elik, jich te bit'il asukale, ja'nax yu'un bayal at'el ya sk'an sok tsobol ta tul winiketik ya sk'an k'alal ya yich' pasel, ma xju' te tulnax winik ya spas, ja' yu'un te bayal wokol at'el ya yich' ta pasel. Ya sk'an bayal si', trapich, kawu, boj wale', kuch wale'; ta spasel in at'elto ya sk'an cham tul winiketik, tul te ya spay chab', cheb yu'un ya xch'ik wale ta trapich sok tul yu'un ya stij te kawu, ma' jichuk bit'il yantik at'elletik, wokol ta pasel stukel te k'alal ya yich' payel te ya'lel wale', ma' xju' te ya sk'eluy te antsetik te ay yik'en, teme la sk'e-luy, ya sts'iiyaj k'alal nopol xta'ajix te chabe'.

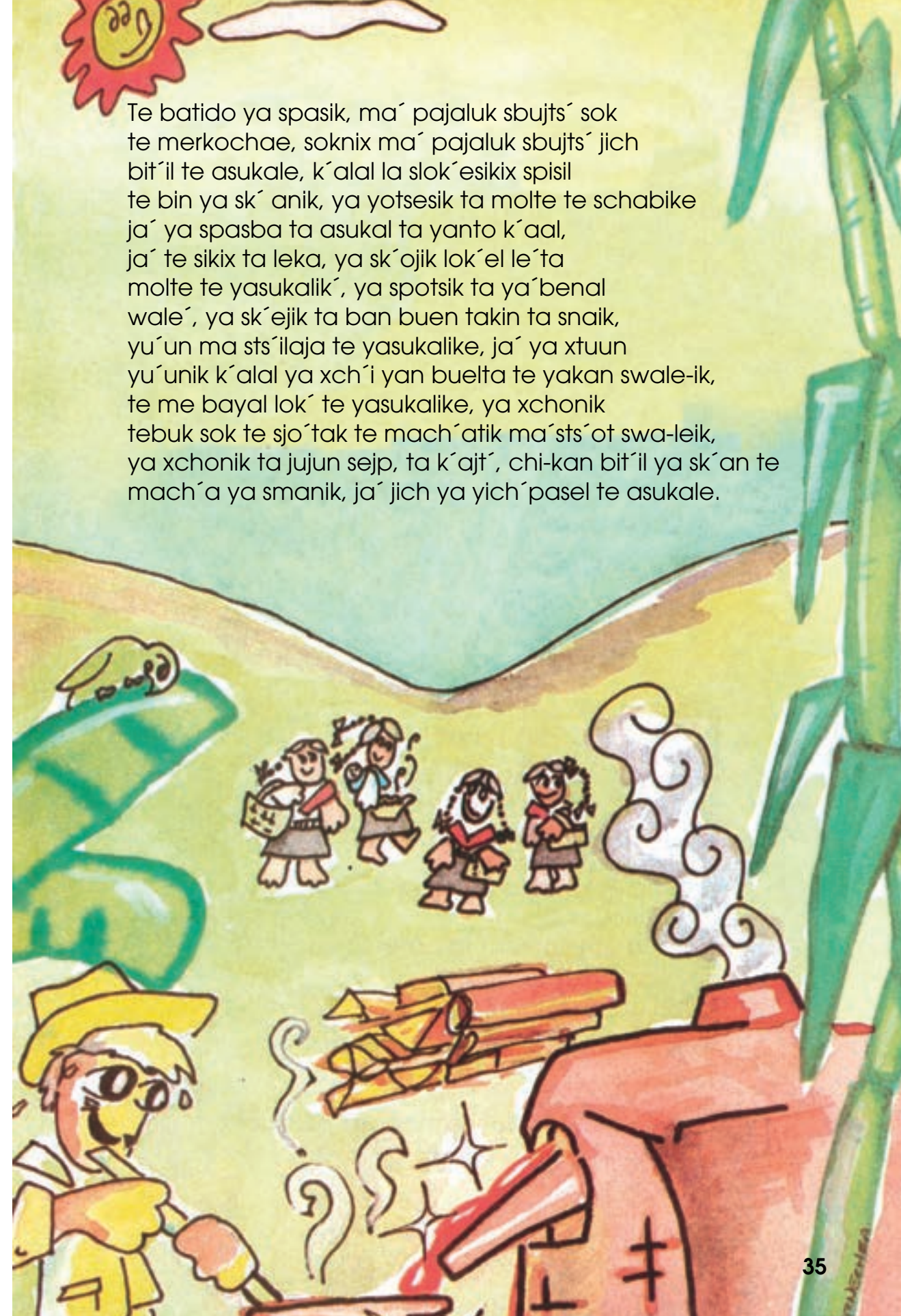

Ya stak´ ya yich´ poxtayel, yu´un ja´ jich ma´ sts´ilaj; te ants
ay yik´en, ya slup jun tsima ja´,
ya spok sitaa, ya yak´ ochel ta ya´lel wale´,
ja´ te mato ayuk ta k´ ajk´aa, yu´un lek ya xta´ajaa,
ja´ jich buen lek ya spasba te asukale.
K´alal ya xkajix ta ta´ajel te chabe´, ya slok´esik
xchabik te at´eletik, yu´un ya sweik k´alal ya
yuch´ smats´ik, ya swe´ik sok paybill ch´umate´, k´alal ta´ajix
ta lek te chabe´, ya sbojiktal ni´wale´,
yu´un ya sbalik ta chab´, ja´to ya skolik lok´ el ta
sk´ abik k´alal sikubix ta lek, ya snikulanik bayal
buelta, ja´to ya yijk´itayik ta snikela teme la spasba ta
merkocha, ya sk´ejik che´ oxebuk k´alal, yu´un
ya swe´ik k´alal ya yuch´ smats´ik ta at´el, ay yantik
kristanoetik te k´alal ta´ajix te schabike, ya
slok´esik ta tisma, ja´ te k´ajk´toa, ya sjuyilanik
ta jun jujte´, yu´un ja´ jich ya spasba ta batido.

Te batido ya spasiq, ma´ pajaluk sbujts´ sok
te merkochae, soknix ma´ pajaluk sbujts´ jich
bit´il te asukale, k´alal la slok´esikix spisil
te bin ya sk´anik, ya yotsesik ta molte te schabike
ja´ ya spasba ta asukal ta yanto k´aal,
ja´ te sikix ta leka, ya sk´ojik lok´el le´ta
molte te yasukalik´, ya spotsik ta ya´benal
wale´, ya sk´ejik ta ban buen takin ta snaik,
yu´un ma sts´ilaja te yasukalike, ja´ ya xtuun
yu´unik k´alal ya xch´i yan buelta te yakan swale-ik,
te me bayal lok´ te yasukalike, ya xchonik
tebuk sok te sjo´tak te mach´atik ma´sts´ot swa-leik,
ya xchonik ta jujun sejp, ta k´ajt´, chi-kan bit´il ya sk´an te
mach´a ya smanik, ja´ jich ya yich´pasel te asukale.

Snopjibal te jk'op

Te jk'op

Ma jkich' ta muk' jk'op
ja'jich ma jkich' ta muk' sk'op
yantik.
K'opojemon bayal, ma'yuk mach'a
ya yich'bon ta muk'.
K'opojem te yantikuk, ma'yuk
bin melel ya yalik.
Ja'swenta te ma jna' bantil k'alal
melel ya xk'opojon; te yantike la
xch'ayonik, la syantesbonik
jbe, snopjibal; ja' swenta ayon ta
xcha' steel jbe yo'tik.

Te k'ajk'

K'alal ya xlijk' sjol ya xkaj
k'opojok te k'ajk', ya xkaj ta
tilel bayal, ya sutin te stilele,
ja' ya yak' ta ilel te ay wokolil
kechel ta tojolil o ay bina ya xk'ot
ta pasel; jich bit'il leel ta k'op,
ejch'najel, xiwtesel, chamel, biluk xan
yantik wokolil abi.
Mach'a jich ya xk'ot ta pasel ta
stojol, ya sk'an ya xch'oj
ochel ats'am ta k'ajk'
swenta jich ya xkom te sla'yot'an
te kajk'e.

Jonatan López Rodríguez
Oxchuc.

Te k'ink'intik ta Chiapas

Te swinkiel te jujun pam lumlumtik le´ ta estado yu´un Chiapas, ay ya spasik ta jujun ja´ will te antiwo sk´inik jich bit´il: Sk´inul ja´, sk´in santoetik . . .

Te kaxlanetik te namey k´inal ayuuk te sk´in te bantil bayal ya smulanik spasel.

Ja´ in kuxinelto, pajal ay yu´unik: k´ayoj, ajk´ot, ch´unjel; buena ya xch´alik te banti ya sapsik te k´ine.

Te k´in ya spas te indijenaetik ja´ te k´in yu´un k´altik, sok sk´in santoetik, le´ ya snabesbaika te winiketik teme ay ma´snabesbaike, ay jichto ya spasik ta ora to.

Te swinkilel te pamal estado, ja´ ya spasik bayal sk´inul te karnabal sok kuxibal. Te k´alal ya spasbeyik sk´inul te

karnabale ya sleik neel lajuneb, jo´lajuneb ta tul winiketik chikan jayeb ya xk´ot´ ta chapel, in winiketikto, ja´ me ya x-ajk´tajik ta sk´alel k´in, ya slapik muk´ul pak´, sok ya smak te sitik yu´un ma´ x-ilotik yu´una te yantik winiketik sok te ilk´inetik. Yalxmo te sk´alel te ya xjalajik ta spasel ay ta jun che semana.

Ja´nix jichuuk te k´in yu´un santa krus, kuxel, jalame´tik Guadalupe, san Antonio, san Pedro, jalame´tik Karmen, Asunción del Rosario sok Konsepsión ya spasiik ta spamal Estado.

Te chiapanekoetik ya x-ajk´tajik ta jujun k´in ja´ me ya yajk´tinik te antiwo ajk´otil te yu´un me tatiletik.

ja´uk stukel te kaxlanetike ja´ ya yajk´tinik te yajk´ot te sme´ statikuke.

Traducción del libro de Monografía de Chiapas. SEP. Pag. 284-285.

Te bit'íl chikna sbiil te parajeetik

¿Te bit'íl chikna sbiil te jujun parajeetik?, ja' la yilik neel te bin yilel te lum k'inal te banti ya spasik te snaike. Komon ya sleik te sbiile teme la staik ya yak'ik ta bats'íl k'op, jich bit'íl kuxulja', Ch'aonil, Tuxak'ilja', patwits, Patate', PamalJa', Kruston. Bayal ta chajb te sbiile, ja' in biililetikto antiwo ayejetik ja'to la sleik jilel te me'tatiletik te namey k'inale, meel te namey k'inale ja' k'axtoxaan ich'bilta muk' te me'el mamal.

Ay tonixme swinkilel parajeetik te ya yich' ta muk' te jmamtik sok ay ya yik'ik ta tsoblej, meel bayal ya sna'ik mantal stukelik, jich yu'un teme ay bina ya xchapik ja' ya yich'beyik sk'op te me'el mamaletik.

Jich yame sk'an ya k'ich'tik ta muk'uuk te mach'atik neel xch'lel le' ta jlumaltik, sok ma'me ch'aybetik sk'op te antiwo me'el mamaletik.

Te kuxinel ta orato, ja' ya sk'an te pajaluk ya kich'batik ta muk' jich bit'íl: Alal kerem, alal ach'ix, meel pajal ya jna'tik sjolinel te a'yejetik, ja'nax yu'un pajalme ya sk'an jch'am kaaytik te bina ya kaltike, teme jchebaltik ya xk'opojotik ma' kaaytik stojol te bina ya kaltik. Jich kuxinik te me'el mamaletik te namey k'inal.

Te pejpenetik

¡Buen t'ujbiliknax te pejpenetik! Nichimetik yilel te k'alal ya xwilike.

Ay te bayal sbonil sok te junax te sbonile ay muk' sok ay tsail. Ta spamal balumilal manchuk me sikil k'inal sok k'ixin k'inal, ay bayal in ch'in chambalametikto.

Pajalnix sok te yantik ch'in chambalametik, ay sjol, ay stan sok ay xch'ujt'.

Le'ta banti sjol le' ayaa te site ¡Ay yich'oj ta chan mil sok ta lajuneb xcha'winik ta mil sneenul sit!

Te swe'el ja' ya snuk'a te sni', te xotol yu'un spisil ora ja'to teme tuun yu'une ya stilsba, jich ya stak' snuk' te xchabul te nichimetike.

Le'ta banti sjol le' ayukaa te xch'in xulub te najt'ike. yu'un le ya yaiyaa te k'op sok le' ya sna'a te banti ya xbajt' sok le' ya sna' stojol te bin yilel te biluketik, ja' pajal sok te jk'abtik te jo'otike.

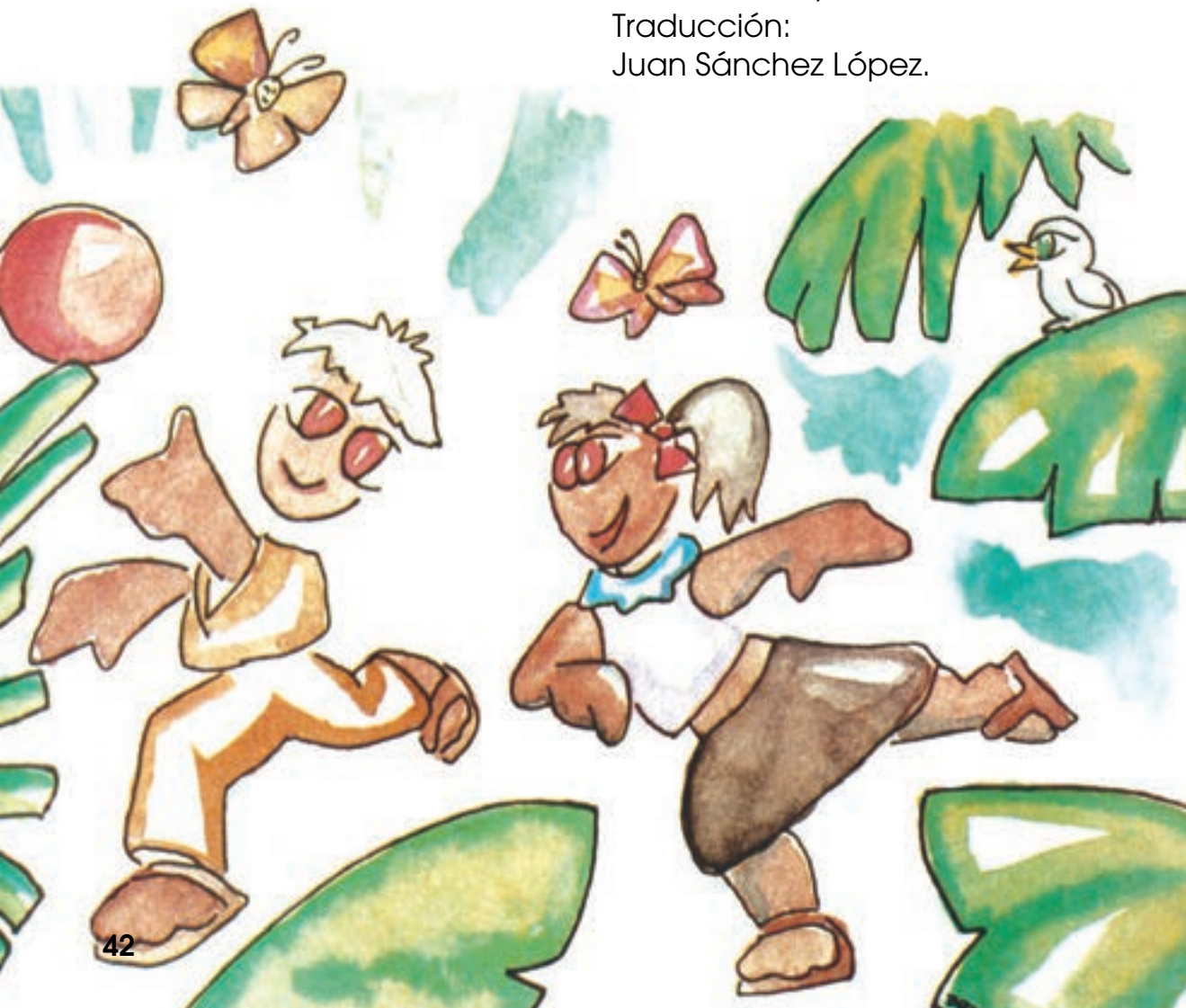
Te banti stane ay bina oxeb sepatik le´a sok le´ya xlok´aa
te yakan te wakeb ta ch´ixe.
Te state t´ujbiliknax te sbonile, ma´ pajaluk sok te yants-
lel. Ja´yu´un te bit´il jich lek ya spas snak´sba ta
swenta te mach´a ya x-uts´inot´ yu´un.
Te yantslele ja´nax ya xtonin stukel.
Ay pejpenetik te ja´ ya xbeenikaa te k´aleltik sok aynix te
ja´nax ya xbeen te ajk´ubale.
Te mach´a ya xbeen ta k´aleltik jun yot´an ya xwilik, ya sle
swe´elik sok ya sle sjoyik.
Teme lujch´ajik ya xpux ta spat te xik´ike.
Te mach´a ajk´ubal ya xwilik, ya snak´sba ta pat te´ soknix
ta yabenal te´, ta k´aleltik, jamal yu´un te xik´ te k´alal
pak´al ta te´etike.

Ma´ jauknax te pajal sok yilel te nichim te k´alal ya xwilik, ay bayal yat´el ya spasik. Ja´ ya skoltay te ja´maletik te ya xch´iik ta yan buelta, yu´un ja´ ya yich´beel te yutsilal te nichimetik, ya sk´ases ta yan nichimetik, jich ta patil ya sch´i yantik ja´maletik. Sok le´ ya xlok´a te bina ya spasta ta lekil pak´etik te f´ujbiliknax, jabi ja´ te ch´in charetik te patil ya xk´atbuj ta pejpen.

Te sots´etik, te te´eltikmutetik sok yantik ch´in chambalametik ya smulanik st´iel te pejpenetik, ja yu´un ya xlok´ik ta anel te k´alal ayik ta wokol, sok ya snak´sbaik ta lek sok ay ya sk´atbunsbaik ta lajem yilel, sok yantik mach´a ya xba snak´sbaik ta ja´maltik, jich ma´ xtaotik ta leel yu´un te mach´a ya x-uts´inotik yu´un.

Enciclopedia infantil
"Colibrí". SEP/SALVAT.
Traducción:
Juan Sánchez López.

Te winik Chambor

Ya xcholik te ay la jtul winik Chambor sbiil, ja´ la sjo´tak te mach´atik ay slumal ta lum k´inal yu´un lakanton, ja´ at´el ya spas te chon t´im sok steelul te t´ime, jun buelta lok´tel ta paxal ta Okosinko, ma´yuk yich´otel te stak´in, ja´ yu´un la skuchtel swe´el, yu´un ya swe ta be, jich bit´il: Mats´, takinsitwaj paybil chenek´ sok cheb me´mut buen jujbenik jo´eb k´aal ya xbeen ta yok, k´alal ya xk´oy ta Okosinko, ya xjajch´xchon te sbiluk soknix ta be te banti ya xk´ax, ja te´stak´in te ya stae ya sman:

Machit, silma sok sk´u spak´ yinam, tseelnax yot´an te chambor, ja´ yu´un te lajix schombel te bin skuchojbele, k´alal nopol staix k´oyel ta Okoxinko, bayal kaj ta mel of´an ta yaxinal jun muk´ul te´, ja´ yu´un te ma sna´ te kaxlan k´ope.

La sta tui sjoy ya sna´ tebuk te kaxtan k´op, la yalbey teme ya sk´an ya xjoinot ta paxal jichuk xi´ te yane, bajt´ik ta ban ay ch´iwich, te swex slapoje, lomen xworxaul, k´alal la sk´ej te stak´ine, ch´ay ta lum, ma´ la yil ban lechel jilel, ja´ yu´un kaj ta mel ot´an yan buelta, ma´ kujch´ yu´un, bayal kaj ta ok´el. Sujt´bael ta sna, ma´ yuk bin la sman bael, ja´ yu´un bayal kaj ta mel ot´an, k´alal k´oy ta sna, te yiname lek ilot yu´un, k´alal la yil te ma´ yuk bin la smanbael, kajik ta kera, ilinik bayal, ma´ la yak´be swe´el te smamalale, la stikun bael ta ch´uy si´ sok lub bayal, ma´ bajt´ix ta yan buelta ta Paxal ta Okosinko, ja´ ya sna´ teme chopol bin ya sta ta yan buelta. Ja´ jich sk´oplal te winik Chambor sbiile.

Te kerem te ch'ay ta ja'mal

Jun k'aal yak ta a'tel ta spatsna te mamal Mikel, te k'alal k'ot yula', jajch'ik ta a'yej.

Ula': Talonme bankil.

Mamal

Mikel: La'me bankil, bina ya ale kaiytik.

Ula': Ma'yuk bankil k'ax kilat ajk'uk. Ja'k'ax kijtaybat te ach'in kereme.

Mamal

Mikel: Bi yu'un bankil, laj niwan sta smul te jkereme.

Ula': Ma'uk bankil, te k'alal talon te naxe, la kaiy stojol te ay mach'a yak aw ta ja'mal sok yak ta ok'el. La jak'bey te yawe jich lok'tel ta be, chamnax la kaiy te k'alal laj kil te akereme.

Mamal

Mikel: ¡Ma'niwan!, binti la spas. ¿Bina la apas jnich'an? Chola kaiytik.

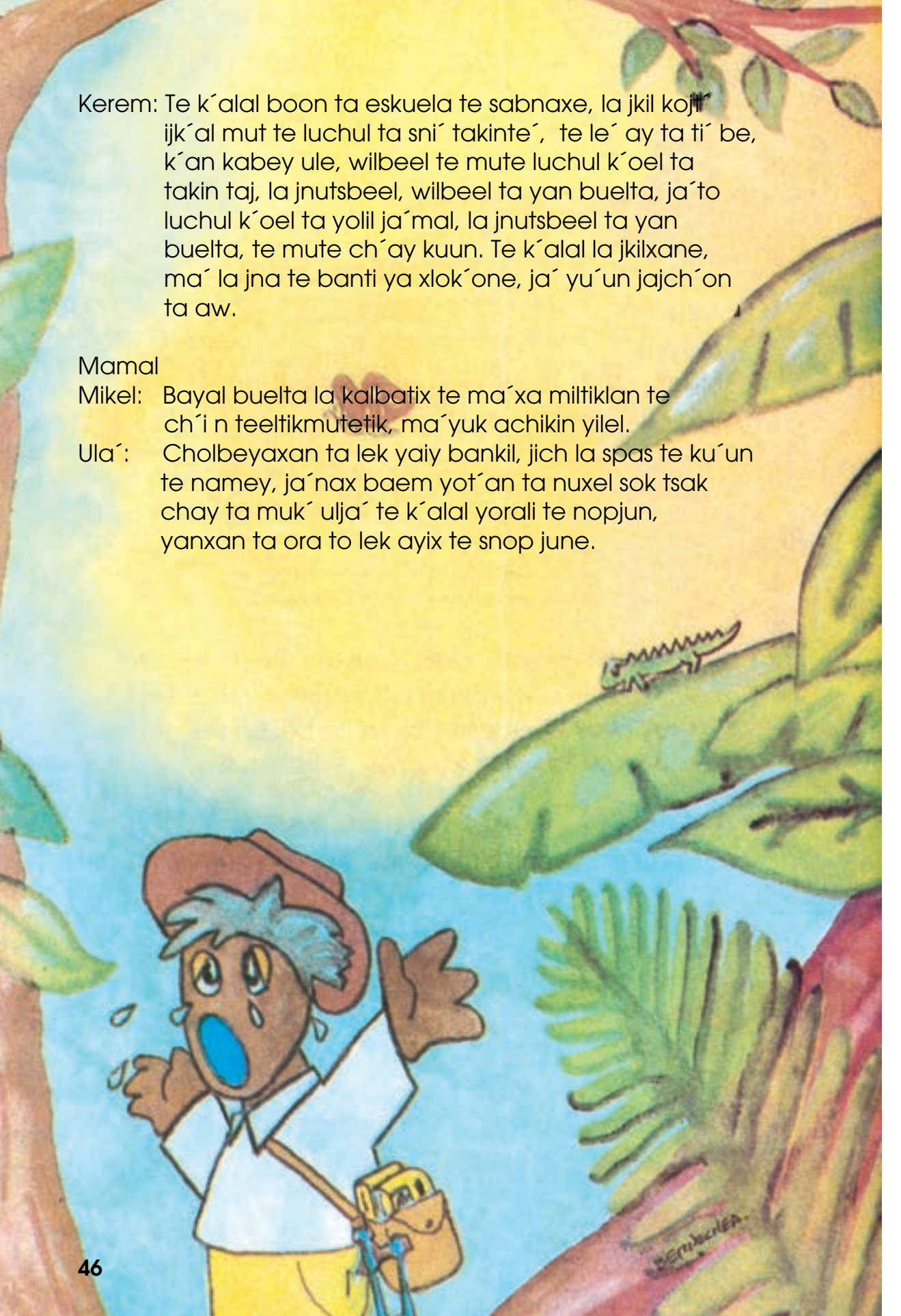

Kerem: Te k'alal boon ta eskuela te sabnaxe, la jkil kojil
ijk'al mut te luchul ta sni' takinte', te le' ay ta ti' be,
k'an kabey ule, wilbeel te mute luchul k'oel ta
takin taj, la jnutsbeel, wilbeel ta yan buelta, ja'to
luchul k'oel ta yolil ja'mal, la jnutsbeel ta yan
buelta, te mute ch'ay kuun. Te k'alal la jkilxane,
ma' la jna te banti ya xlok'one, ja' yu'un jajch'on
ta aw.

Mamal

Mikel: Bayal buelta la kalbatix te ma'xa miltiklan te
ch'i n teeltikmutetik, ma'yuk achikin yilel.

Ula': Cholbeyaxan ta lek yayi bankil, jich la spas te ku'un
te namey, ja'nax baem yot'an ta nuxel sok tsak
chay ta muk' ulja' te k'alal yorali te nopjun,
yanxan ta ora to lek ayix te snop june.

Mamal

Mikel: Jich ya japs bankil, bayal buelta la kalbeyik ma« xk«ot ta sjol, ch«ay ta te« te yan k« aalile, teb xanix ma« la xch«i xch«ujt« ta k«ab te« yu«un ma« sk«an te nopjun.

Ula«: Amen te bina ya apas ch«in kerem, teme ya a pasulay jiche ya ata wokol ta patil.

Mamal

Mikel: Ch«ama me awaiy ta lek te bina ya yal te atajune. Wokol awal te la awik«bontel te jkerem bankil.

Ula«: Ma«yuk wokol bankil, ya jkilbatik ta yan k«aal. Ma«me x-ech«najat ta at«el sok ma«mexa maj te akereme.

Mamal

Mikel: Maniwan bankil, ya kalbeyxan yaiy te jkerenme. Mame x-ech«najat ta awat« elik. Ya jkilbatik ta yan buelta.

Te jtajun Tomas

Te jtajun Tomas, bayal ya smel yot«an yu«un la sta palta te xche« yoxebaltel semana. Ta sabado k«ajk«al ta jujun semana ya xbajt« ta ch«iwich ta slumal yu«un yot «an ya xch«ayate melot«ane.

Te k«alal ya sujtet ta sna, ya xjajch«smilsba ta ok«el yu«un bayal ya sna« te mach«a ch«ay yu«un. Ta orato, tsakotix ta chamel yu«un te mel ot«ane.

Bin yu«un te bayal ya x-ok«at tajun? --La jkalbey jun buelta ta malk«aalil, ma«yuk tajun, ja«bayal ya jna« te jme«el te chame xi«. Ma«xa melix awot«an tajun, bin k«an jkutik, jich stalel te jkuxineltik, la jkalbey.

Ta patil cham te jtajun Tamase, bayal ya jna«tik yu«un lekil mamal te k«alal kuxulto.

Jich ya jkaltik sok te yantik, ma« lekuk te me«bale.

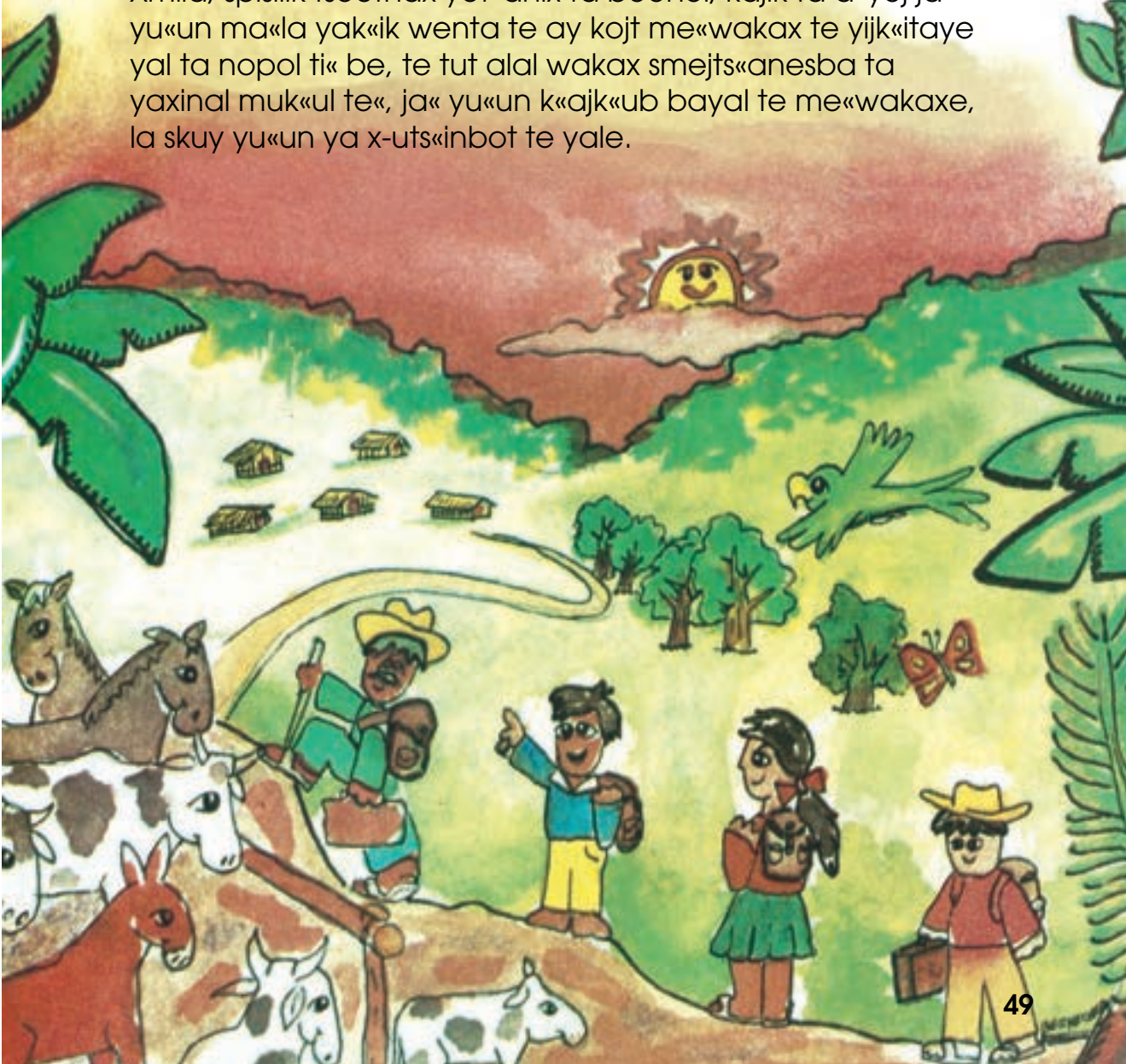
Manuel López Rodríguez
Supervisor Esc. Zona 710
Ocosingo.

Te bijteswanej jlumaltik

Ya xcholik te ay la jun buelta, chaneb bijteswanejetik, ayikla ta bael ta at«el ta jun ch«in lum San Luis sbiil, munisipio yu«un Okoinko, namal te ban ayik ta bael ta at«el, ya xbeenik joe ora ta karro sok ya xbeenik oxe ora ta yok, K«alal ya xbeenik bael ta be, ya xk«axik ta chaneb muk«ul ja«etik, sok ya xk«axik ta akiltik, bayal wakaxetik sok kabayo ya staik ta be, k«alal nopol staikik ta schebal muk«ulja« la xiwtesik te wakaxetik te ayik ta beenel ta be yu«un yakalik ta bael ta uch«ja«, te bijteswanejetike ay oxtul winiketik sok tul ants, ja«sbiilik, Mich, Lach, Sinto sok Xmila, spisilik tseetnax yot«anix ta beenel, kajik ta a«yej ja« yu«un ma«la yak«ik wenta te ay kojt me«wakax te yijk«itaye yal ta nopol ti« be, te tut alal wakax smejts«anesba ta yaxinal muk«ul te«, ja« yu«un k«ajk«ub bayal te me«wakaxe, la skuy yu«un ya x-uts«inbot te yale.

Ja« yu«un jajch«tal ta alimal, tal sluch te bijtesqanejetik, te Xmilae nololinot ta lum sok k«ajbot bayal sbakel, te sjo«take la xi«ik, ja« yu«un lok«ik ta anel, te kojtk«mula, nopol ta we«ak ta ban ay ta luchaw te me«wakax, ma«lekla yil ja« yu«un jajch«tal ta alimal, ta yak«bey bayal patada ta sni« te me«wakaxe, ja« jich ijktayot ta luchel te Xmilae, k«alal lok«ta anel te me«wakax, I la yik«ik bael ta ban ay snaul poxil te lekua te Xmilae, bayal xiwel la yich«, ja« yu«un te xujtk«xanix ma«milot ta luchel yu«un te me« wakaxe, ma«sujtk«ix ta at«el yan buelta te Xmilae, bayal la smelyot«an yu«un k«alal luchot ta me«wakax, ya xjalbot yu«un te sjo«tak te ma« spisiluk k«aal jich ay bin chopol ya sta, ma«la sch«uun, ja«yu«un ma« la sk«an sujtk«ix bael ta at«el, te sjo«take bayal ya sna«ik, ta swentail te bin chopol la sta ta beel ta lum k«inaletik, ja« yu«un ja « lek teme ma« jtukeltik ya xbenotik, ja« jich ay mach«aayaskoltayotik k«alal ay bin chopol ya jtatik ta be ta jujun k«aal.

Te sk'oplal Rigoberta Menchú

Rigoberta Menchú ja' tul ants te le' ch'iem ta muk'ul lum Guatemala ja' sts'umbal Maya-Kiché, jlumaltiknix jich bit'il jo'otik ya sna'bats'il k'op le'ta slumal.

Te yat'el ya spas, sok spisil yot'an, sok sbijil sok yak'oxkuxlejaj ta swenta skoltayel te jlumaltik te mach'atik ayik ta uts'inel ta spamal Amérika, ja'yich'ox ta beel lamal k'op sok lamal yo ot'an ta spamal balumilal.

Ta yawilal 1985 la spas pajk' libro yu'un la yak'ta na'el stojol skuxlejaj, jich jajch' ta a'yej.

"Jo'on Rigoberta Menchú jbiil, ayix oxe xcha'winik ja'wil kawilal. Ya jk'an kak'ta na'el stojol te bina maba jnopo ta jun sok, ma'ta jtukeluk la jnop, ja' ya k'obon jnop te jlumal, ja' ya jkalbey sk'oplal.

Bayal ya jmel jkot'an yu'un te ya xjulxan ta kot'an spisil te jkuxlejale, yu'un ay me te bayal k'ax jwokol sok aynix te f'ujbil ta alel; te bayal sk'opal ta

jkot'ane ja' te jkuxinel te jo'one jichnix xkuxinel bayal jlumal te ayik ta Guatemala, xujt' ma'yuk bina ay yu'unik ja'swenta yakon ta xcholel te jkuxinele.

"Te bit'il ayon jichnix xkuxlejal te jlumale"

"Ta sbabial; wokol ya xlok' ku'un te kaxlan k'ope yu'un ma'yuk banti la jnop jun sok ma' ochon ta eskuela.

Xujt' ma' lok'on le'a te banti ayone, ay tonax oxe ja'wil te kaj jnop te kaxlan k'ope, wokol ya kaiytik teme ja'nax ya jnoptik ta joltik sok teme ma jnoptik ta libro..."

Te k'alal jajch' schol te swokol; ta spamal balumilal la yich' na'el stojol te swokol spisil ora te slumal te ay ta Guatemala, melel te Rigoberta Menchú, la yil sok la yaiy stojol spisil te wokolile, melel ta 1980 la yich' nak'el sok milel te snan sok tul yijts'in te waklajuneb ja'wil yawilal; ta patil, la yich'ik chik'el sok te stat, ja' te mamal Vicente sbiil, soknix juklajuneb xcha' winik ta tul winiketik te la yich'ik chik'el yu'un te a'teletik ta Guatemala.

Te jtuneletik te ayik ta muk´ul lum Noregua, la yich´beyik ta muk´ te yat´el te yak ta spasel te antse, ja´ yu´un ta 1992, na´botsba ta spamal balumilal, jich yu´un ak´bot smajt´an yu´un te yutsil yot´an te yak ta spasel ta stojol te jlumaltik.

Te k´alal ak´bot te smajt´ane jich la yal:

“Ya jtsak te majt´anile, melez ja´ ta swenta ich´el ta muk´ ta stojol spasil kristanoetik te ayik ta Kontinente Amerikano sok ta swenta te yakuk yich´ pasel ta lek te at´el ta stojol te jlumal te ch´aybil ta ot´anil, sok ich´el ta muk´ ta stojol spasil jlumaltik te ja´nax bats´il k´op ya xk´opojik”.

“Te majt´anile jich k´oem te bit´il sk´op te kuxinel sok lamal ot´anil ta muk´ul lum Guatemala”.

Te Rigoberta Menchú, ta ya´wilal 1994 jul ta jlumaltik Oko-sinko, Altamirano, Oxchujk´, Jobel sok yantikxan muk´ul lumetik ta sk´inal Chiapas, ja´ tal yil bit´il ay swokol te jlumaltik, melez chikna ta spamal balumilal te kera jajch´ ta sbabial yuil enero ta ya´wilal 1994 ta sk´inal Chiapas.

Te Rigoberta Menchú Tum, ja´ sbabial jlumaltik ants te ay oxlajuneb xcha´ winik ja´wil ya´wilal te la yich´ te majt´anil yu´un slamanel k´op.

Te ch'in mut te la sti' ich

Ay tul ch'in ach'ix, tikunot ta smak'linel mut yu'un te snan. Jich te ch'in ach'ix la xch'uunbe smantal te snan; la yich' beel jun ts'ima te ixim, yu'un ya yak'bey sbik'te mutetike. Ay ch'in alal mutetik le'a ch'iw, ch'iw . . . xi'ik, ay ch'ojol koj't takin ich ta lum, och ta sbij banel te ch'in mute. La stejk'ansba ta yilel yalak' te ch'in ach'ixe, te k'alal tek'elae uf, uf, uf, la yalbe te xch'in yalak'e ma' xa ti' me iche, bayal syaal la yalbey. Jich te ch'in ach'ixe jajch' ta alimal, bajt' sletel ch'in ja'ta oxom yu'un ya yak'bey yuch' te ch'in alal mute, yu'un ya siktesa ate yot'an yu'un te syaal te iche. Sujt'tel ochel ta sna te ch'in ach'ixe, och ta ayej sok te snane. Nan, nan, xi' - Binaa xi' te snane, Jai ch'in kalak'i la sti' ich, la jkak'bey ja' yuch' ta ora yu'un yaj la yaay te iche. ¡Ja! ¡ja! ¡ja!, bit'il ana' teme yaj la yaaye xi' te snane. yaj, melez yaj la kaay te k'alal la jti' ta yan buelta xi te ch'in ach'ixe. Ch'aban ach'ix, ya smilsba ta ts'ee ja tat teme la ya'ay stojole xi' te snane.

Sk'op mam me'chuntik

Ta ya'wilal yu'un 1920, te jmam jme'chuntik k'inal la staik ch'iem te tajetik, jijte'etik, ta spamal k'olol ta te'ak'etik te lum.

Te jmam jme'chuntik li la slok'esik te ste'ul kaxa, makte', si', sok ak' te ya xtuun yu'unik ta snaik.

Te namey la yak' ch'iik ta jolajuneb o ta tab ja'wil te sja'malul k'inal, ta patil tuun yu'unik ta spasel k'altik.

Te jmam jme'chuntik la spasik k'in yu'un sk'anel ja'al, jich ya xko bayal te ja'al te ya xtuun yu'un te te'etik sok te k'altiketik. K'alal jich ya sk'anik ma'yukba tub te chambalametik, te ja'maltik; meel ay banti ya stak'xkuxinik sok banti ya stak'xwe'ik, ja'jich ya xwilik ta sjamalul ch'ulchan te te'eltikmutetik, ya xjul ta yolil ja'mal te ya xuxubinik. Te te'ak'etik ma'yuk bin ora ya xlaj xyaxalik yu'un te lum.

Banti ay ja´mal, ay bitik chambalmetik le´a, k´alal ma´yuk te´etik, te chambalmetik ya xlajik o ya xbajtik ta yan k´inal ta kuxinel.

Te namey te ay bayal ja´maltik, te k´inal bayel ya yak´ biluk ay bayel ste´alul sok bayel ya xko ja´al yu´un, ja´jich ay lekik´ ya xtuun yu´un kuxinel.

In abi ma´yuk lek winiketik ta juju pam lum, te sk´inalike ay la smakik ta joeb o ta wakeb ektaria, ta patil k´unk´un bayalub yajwal te lume, tsailub te sk´inalik ta juju tul yu´un awal ts´unub, ma´yuk sk´inal jil te yalsnich´anik, jich kaj xt´uxanik bayel te´etik swenta yu´un sts´unel ixim. Te bit´il ma´yukix jochol lum ta bay stenlej, la yich´ tuuntesel yu´un awal ts´unubil te witstikil, jich bajt ta pokel yu´un ja´al, te winiketik, ay ta jun sok olil ektaria smakojik.

Ta ya´wilal 1950 k´ax mebajix ate k´inal, k´ot te ijinero yuun xcholbeyel sk´oplal te yakuk xlah tuutesel poxil yu´un awal ts´unubil, swenta yu´un bayal ya xlok´te site te ya stak´ ta manel ta bet, ja´nax te ya xmo bayal sjol te stojomal te tak´ine. Jich ma xju´stojel mehel te lum wokoltik ya sitin.

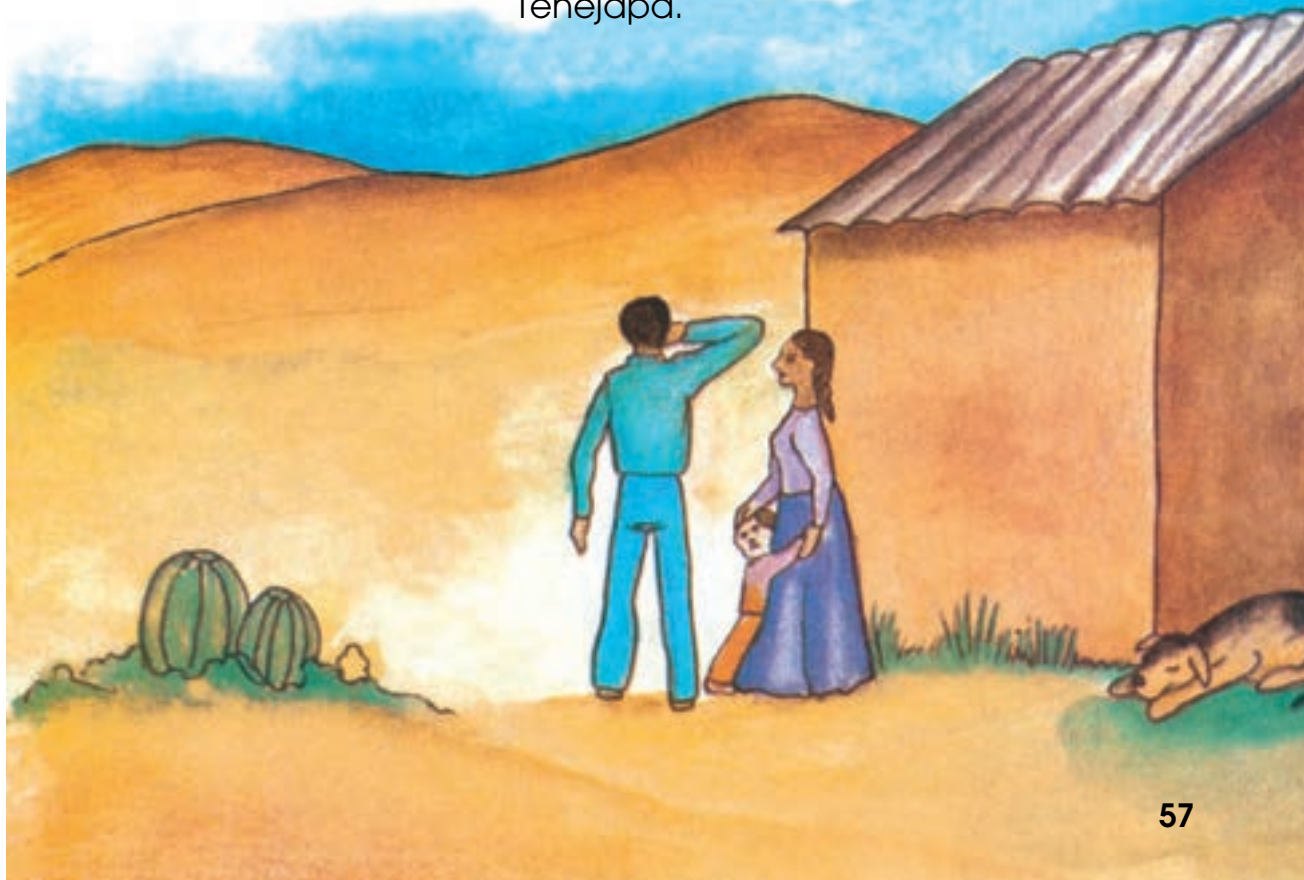
Bajk´ kilo te jun ektaria. Mehel ma´yukix slekil te k´inal, la spokix beel ja´ te yutsilal sok ma´yukix sja´malul.

Yan stukel te sk´inal te kaxlanetik ja´nix lek stukel, mehel najk´a, stenlej smakojik sok yaxal lum, ja´nix jich ay stak´inik yu´un smanel xpoxil te sk´alike.

Ta yawilal 1990 te winiketik kuxatik ta k´inal, ya smel bayel yof´anik mehel ma xyak´ix awal ts´unub te lum, ja´ jich ma´yuk bayel ya x-ak´ ot ta majanel tak´in, te bi´il ma yuk tak´in ja´nix jich ma´yuk bin yan ya stak´ tuutesel yu´un spasel k´altik.

La xcholik awa´yik bin ut´il ay sk´oplal yu´un te ts´ibajometik ay ta slumal Tenejapa, swenta k´inal Chiapas.

Fotografia de Pedro Girn Hernández.
Variante de la lengua tseltal de
Tenejapa.

Te snopjibal yu'un te Juárez

Te winik te xujt' ma'yuk yu'un te bina tulan sk' oplal te ya xtuun yu'un sok te mach'a ay ta snae, ja' smuk'ul yot'an te yalxnich'an te yakuk snop jun sok wokol ya yaiy te bit'il ya xbajt' ta eskuela melel ya sna' te ya xkoltayot yu'un yat'el ta sna.

Teme ma xbajt' ta nop june ya yak'bey skanantay na sok aynix ya xkoltayot ta at'el yu'un, jich ya sta tebuk te bina ya xtuun yu'unik ta snaik.

Te ayuk bina ay yu'un te winik sok te yu'unuk ay bayal bina ya staa te yat'el te ya spas, ja'nix ya skanantay sok ya yak' ta nop jun te xnich'nab te jichuke, te ala-letik yame snopik spisil te bina ya snopik te yantik te ayik ta muk'ul lumetike.

Spisil te bina ya smulan snopel sok spasel, stukel ya xtal ta sjol te winike.

Historia de México
II parte. Pag. 53
Textos Gratuitos

Kojt' ts'í' sok kojt' chij

Jun k'aal, tul winik bajt' ta ts'iwej la yik'beel kojt' sts'í k'alal k'ot ta muk'ul wits, te winike la yak' ochelta te'eltik te sts'ie, k'alal la sta te chije, jajch' ta nutsaw te ts'ie, bayal buelta sutbe ta wits te chije.

Te winik la yaiystojol te kom ta ti'aw te sts'í'e banti bajt' te ts'ie xí te winike, jich bajt' sletei sts'í ta yutil te'eltik, k'alal ma'la sta ta leel sujt' beel ta sna te winike, ja'to ta yan k'aal lok' slexan te sts'ie, te k'alal bajt' kajal k'oel ta sba ton, la yalbey sbill te sts'ie: barsiinn, barsiinn . . . xí ta yalel ¡wauuu! ¡wauuu! xí ta sjak'el te ts'ie, ch'ayemkati taxaab te jbarsine xí te winike, jich te winike bajt' sle te xaabe, k'alal la sta te xaabe, le'yak ta me'ba ok'elaa te sts'ie, jich te winike ko ta yutil xaab, la xchuk lok'el ta ch'ajan te sbarsine, jicha chikna te barsin, snito beei ta sna te winike. Te k'alal k'ot ta sna te winike talonme me'tik chiknametel ku'un te jts'itike sí k'oel sok te smeele.

¿Banti ayat ch'in barsin ma'ba ayuk bina la sti'at? xí sok sts'í' te me'ele och spuk'bey mats' yuch' te sts'ie.

Te t'omen wits

Le´ tabay sk´inal Chiapas te banti ayotik, ay bayal witsetik te najt´ik stoylejal sok te xibantiksba.

Jun k´aal ta ya´wilal 1982, ja´ ajtal, waxukeb xcha´winik yuil marso ta lajuneb ora ajk´ubal sok olil, t´om te muk´ul wits Chichonal sbiil sok ay mach´a ya yalbeyik Chichón yu´un ay bayal te´etik te jich sbiil te le´ ch´iemikaa. Te witse le´ay ta olil sk´inal Chapultenango sok Francisco León.

Te k´alal Chikna te witse, k´unk´un la yaksba ta na´el stojol, bayal ja´wil jalaj, k´un k´un k´ixnaj te yutil. Bayalto k´aal sk´an xt´oma ate la sna stojol stukel te chambala-metike, te winiketik te mach´atik le´ ay snaikaa, maba xiwik ta ora, ja´to te k´alal t´om te witse... Lok´tel bayal tone- tik le´a, sok wilmoel bayal tan ta ch´ulchan, ijk´ub k´inal ta xchebal k´aalil, sok bayal lajik te yajwal te ch´in lumetik te nopatik ay, jich bit´il Chapultenango sok Francisco León, mujk´ ta tonetik sok tan te ch´in lumetike.

Te tane bayal la smil te ch'in mutetik, sok te ch'in charetik, cham bayal kawayuetik sok wakaxetik sok la stentilay te awal ts'unubetik.

Bayal ok'ik te winiketik, antsetik, keremetik, ach'ixetik soknix te alaletik yu'un la xi'ik te wits te t'ome melel ma'yuk banti yilik jich soknix te bit'il bayal ch'ay te sbilukike.

Te tane pujk' ta spamal sk'in al Chiapas, k'ot ta Tabasco, Oaxaca, Veracruz sok Kampeche.

Ta patil te tane bayal bin lek ch'i ta k'in al yu'un, jich bit'il ixim, chenek', ts'ool, ja'nax yu'un te bayal tojk' xchanul te iximetik yu'un. Bayal ja'wil bajt' ta ch'ayel sok ay tonix te banti ay to te tane.

Te k'alal k'ax te tan yansba ta ilel te ch'ulchan te jujun xmalk'ajk'al, ay tsajtsatik, k'ank'antik sok yantikxan sbonil chikna ta ilel ta yolil Mejiko sok yantikxan lumetik.

Ta banti jlumaltik Chiapas ay toxan cheb te muk'ul witsetik te pak'alto ta at'el, jich bit'il Takana te le' ay ta nopol Tapachula sok te Mitivil te ay ta switsul Magdalena te le'nix ayik ta sk'in al Chiapas.

Información recabada en los libros;
Chiapas: colores de agua y selva. pag. 46.
Almanaque de Chiapas. Gaceta-
Unam
1984. pag. 7 y 8.

Te jlumaltik te ayik ta kampo

Spisil te jlumaltik te le´ ay snaik ta kampo, ja´ yat´ elinejik sts´ unel spisil te we´ eliletik te ya xtuun yu´ un te skuxlejaltik.

Ya x-at´ ejik ta sba lum k´ inal, ja´ yu´ un t´ ujbil te kuxinel ta kampo, melet ja´ kuxinel te ja´ maletik sok nopol ay sok te awal ts´ unubil.

Te jlumaltik te ayik ta kampo ma xch´ ay ta yot´ an te stalelik, melet te banti ayik ayix bayal ja´ wil te tsojbol tsojb yak´ o sbaik. Te jlumaltik ay bayal sbijilik, melet ay ba yal te ya sna´ bey sba te ja´ mal poxiletik, sok bayal mach´ a ya sna´ spasel lekil naetik sok t´ ujbil we´ eliletik.

Spisil te jlumaltik te ayik ta ch´ in lumetik bayal te swokolik melet ma´ yuk te be yu´ un te ya xk´ ax te karro etik, ma´ yuk te k´ ajk´ te ya yilik ta slumalik sok ma´ yuk lekil ja´ te ya yich´ uch´ el.

Spisil te at´ el te ya yich´ pasel ta jlumaltik, junnaxme ya kak´ batik yu´ un jich ya spasta talek te at´ el sok jich ya xlekub te jlumaltike.

Geografia 4º
grado
pag. 96.

Te yame´il.

Ay jun buelta tul bijteswanej tikunot ta at´el ta stojol alaletik ta pam ch´in lum te ay ta sk´inal muk´ul Tenejapa.

Te k´alal k´ot le´a te bijteswanej te banti albote, k´otta a´yej sok te winiketik te sme´stat te alaletike, ja´ la yalbey sk´oplal te bin swentailuk te k´ot lok´ele.

La yal te ya sna´ te bats´il k´op sok te binax yot´an te ya x-at´e ta stojol te slumal, la sk´ambey spisil te meiltatil te yakuk stikun ta nop jun ta spisil ora te yuntikil sok teme bin ora ya stsakot ta chamel te ch´in bik´tal alaletik, yakukme yalbeyik ya iy yu´un jich ya sna´ stojol bin swentail te ya stsakotik ta chamele.

Te bijteswaneje, ta yan k´aalil la stsob te ch´in alaletik, binax yot´an te la stsobsba te alaletik sok t´ujbilnax k´inal la yayik te ch´in alaletik te julix ta lok´el te bijteswanej yu´unike, yu´un ya smulanik te nop june.

Ta sbabial u, xujt´ ma´ la skomsbaik te alaletik, jichnix ta xchebal u sok ta yoxebal u spisil k´aal ya xk´otik ta eskuela, teme ay tsakotik ta chamel ya sk´anik k´aal te sme´statike yu´un jich ya sna´stojol te bijteswaneje, jichnix te bit´il la xcholbey sk´oplal te k´alal k´ot.

Jun k´aal kom tul ch´in kerem, Alux te sbiile, na´ot yu´un te bijteswaneje, la smaliy ta yan k´aalil ma´ k´ot ta yan buelta, jich k´ax oxe k´aal ja yu´un te bijteswaneje la stikumbey ta ik´el te sme´ state.

K´alal k´ot ta lok´el te sme´ stat te Aluxe, albot yu´un te bijteswanej te bin swentail te yak ta komel ta nop jun te ch´in kerem, te me´il tatil la yalbey te bijteswanej te ja´ k´axel sjoine te syame´ sok jich la yalxan, ya jkalbey te ch´in Aluxe ya jtikuntel pajel xi´. Jich sujt´ beel ta sna te me´il tatile.

Ta yan k´aal ma´ k´ot ta lok´el yan buelta te ch´in kereme jich k´ax te semana. Ta yan semana la yich´ albeyel ta yan buelta te sme´ state, ja´nix jich k´ot ta lok´el ta stojol te bijteswaneje, jich la yal: Te k´alal la acholbon beel kaiy bijteswanej k´ot kalbey te syame´, la yal te ya stikutele ja´ lek te yakuk xtal ya iy stojoluke yu´un jich ma´ skomix ta yan k´aal xi´ te winike. Jich bajt´ ta ik´el te syame´ te Aluxe. k´alal k´ot ta lok´el te syame´ te Aluxe, ilinem yot an k´oel sok amenax yot an la sk´oelon te bijteswaneje.

Te bijteswaneje kaj xcholbey yaiy te bin swentailuk te la yich´tel ik´el sok te bin swentail te ya skom te ch´in Aluxe. Te me´ele amennax la yaiy te bin albot yu´un te bijteswaneje, jich la yal:

K´axemtoxanix ya atoyaba bijteswanej, ilawil te me lek ya xlok´at ta patil bin yu´un te ya asujon ta stikunel ta nop jun te ch´in kil al mach´a ya sjoinon ta paxal awu´un, xi´. Te bijteswaneje la xcholbey ta lek yaiy bin slekil ta stojol te Alux teme nop jun yu´une, te me´el ma´k´ot ta yot´an, jich suj´ik beel ta snaik. Mal te k´aal, ijk´ub te k´inal, bajt´ta wayel te bijteswanej; ta olil ajk´ubal chamnax la yaiy te ay muk´ul chan yak ta bets´etel ta yan swayib te k´alal wijk´ te site, xiwnax yu´un, ma´ba la smil. Ta yan k´aal la xcholbey yaiy te tuneletik. Yame achajbanaba yotik bijteswanej teme la awil ta yan buelta yame a t´omes tujk´ jichme ya xtalotik ta ora. Mal te k´aale, ijk´ub te k´inal, bajt´ ta wayel te biiteswaneje, ma´ och te swayel k´alal la sta olil ajk´ubal la yaiy stojol ohtel te chane, la st´omes ta ora te tujk´e, te tuneletike k´otik ta ora la smilik te chane. Te tuneletike jich la yal; ja´lek yame tsumbetik sk´aal yu´un jichme ya jnatik stojol te mach´aslab xi´ik. Ta yan k´aalil chikna ok´el ta sna te syame´ te Aluxe, ja´ slab te chan, la yuts´in te bijteswanej. Ilawil ma´ lekuk uts´inwanej, xi´ik ta spisilik te winiketike.

Sara Sántiz Gómez
Zona 703, Abasolo,
Ocosingo.

Te tajimal pelota yu'un indijena

Te indijenaetik te le´ ayik ta spamal Mejiko, chikan ta ilel ta bayal te sk´ulejal yu'un te nojptesel sok te bit´il ay te xkuxlejalik; ma´ me ja´uknax ya kiltik te xkuxlejalik te bit´il ayik ta ora, to ya me sk´an ilel te bina la snopikuuk te antiwo ch´leletik; jich bit´il tajimal sok sch´unjelik.

Te tajimal pelota bayal ya smulan te indijenaetik, bayal sk´oplal yu´unik ta jujun k´in jich bit´il te k´alal ya spasbeyik

sk´inul te muk´ul ajwalil yu´unik.

Ma´ ba yach´iluk ta a´yel stojol te tajimal, spisil kristanoetik

ya sna´ik te tajimaliletik ta pelota, alimal, sok nuxel.

Ta spisil ta chajb tajimalil ya sna´ik ta spisilik. La yal te mamal Bernal Dias del Castillo, ja´ la te indijenaetik ora ya xnojb yu´unik te bina x-ak´bot yil.

Le´ la yil ta yamak´ul sna te Kuautemok sok ta sna Moktesuma, ay la pasbil nuxejibal le´a, ochikla ta nuxel te indijena, le´ la yil te ya sna´ik nuxeluuk te indijena, le´ lok´aa te mach´a la slok´es te sbabial nuxele. Jich bijubik te indijena, jajch´ik ta steel ta banti yak´o te tak in te mamal kuaktemok sok bijubik yu un spasel te ts ajk e yu un ya smaka ate ja ya xnoj ta muk ul lum Tenochtitlan.

Pedro Climaco Toledo
Revista Nuestro Saber
Pag. 19. S.E.P.

Te bit´il la sta skuxlejal ta winik

Te kajwaltik la spas te winik, jich la yalbey:

– Lek ay beenan, ja´ yajwal ya xk´oyat ta stojol te lum k´inal sok ja´ muk´ul chambalam ya xjilat. Bayel at´el sok bayel bin t´ujbil ya xtal ta atojol. Ya xju´ awu´un spasel spisil te bin ya ak´an ya apas sok te awat´el. Te akuxlejal ja´ chikan te yip awot´an. Lajune xcha´winik ja´wil ya xkuxinat.

Te winik la xch´am yaiy, ma´ la sjak´.

Te kajwaltik la spas te buroe sok jich la yalbey:

– Ja´ ya yabtinat te winik, ya akuch spisil te ijk´atsil te ya yak´bat. Ayukme pasiensa ta awot´an sok ma´ yukume bin awal yu´un te bin al ya akuch soknix spisil te bin ya spasbotat te k´alal ya xbeenat. Lajune yoxwinik ja´wil ya xkuxinat.

Te burroe la snop, sok jich la sut te k´ope:

– Woklajel, ijksajel, uts´inel sok lajuneb yoxwinik ja´wil kuxinel... Bayal ja´bil abi kajwal, tik´onaate lajune xcha´winik ja´wil te ya xkuxinone.

Te kajwaltik la spas te ts'ie sok jich la yalbey:

– Lek ay beenan, ja'ya ajoin te winik, ya akanantay ta spasil ora te banti ya xbajt' sok ta sna, manchuk teme xujt'nax te bin ya yak'bat sok teme ch'ixnax bak ya sk'ebanbat yame ach'umbey smantal. Yame awich' majel yu'un te awajwale, te ja'ate ma'me amenuk awot'an yu'un sok yame a wujts'ibey sk'ab te mach'a ya smajat. Lajune xcha'winik ja'wil ya xkuxinat.

Te ts'ie la snop sok la sut te a'yeje:

– Ya jkay kanantaywanej k'aal ta ajk'ubal, ya jkich' majel, ya

Kaiy wi'nal sok lajune xch'awinik ja'bil ya xkuxinon.

Ma'niwan kajwal, ja'nax ya jk'an lajune ja'bil ya xkuxinon.

Te kajwaltik la spas te maxe sok jich la yalbey:

– Lek ay beenan, te awat'el te ja'ate ja'me ya amuk'tesbey k'inal ya yaiy te winik yu'un spasil te bin ya ana' spasel, yame stseen awu'un, xjok'lajjanat ta te'etik ya xkuxinat, sok ay me ya awich' chukel ta ch'ajan sok kadena, yame ak'aimbey te sit yelaw te winiketik sok ya ach'aybey mel ot'an ya yaiy
Ya xkuxinat Lajune yoxwinik ja'bil.

Te maxe la stsuilan te smajts´ube sok la yal:

– Kajwal, bayal te woklajel te ya awak´bon ta jkuxlejal.

Tik´onaate lajune xch´awinik ja´wil te ya xkuxinon.

K´opo te winike, jich la yal:

– Tab ja´wil kuxinel te ma´ sk´ an te burroe; tab ja´bil ma´ sk´ an te ts´ie sok tab ja´wil te ma´ la sk´an te maxe, ja´ xawak´bon kajwal, yu´un ma´yuk yipal te lajune xcha´winik ja´wil te jkuxinel te awak´obonixe sok meel ja´ wolwanej ya xjilon yu´un te chambalametike.

– Jichuk, ich´a abi xí´ te kajwaltike. Lajune yo´winik ja´bil ya xkuxinat; ja´nax yu´un yame jkalbat, ma´me ja´uknax ya awil te akuxlejal, ya me awilbey xkuxlejaluuk te burroe, te ts´ie sok te maxe.

Jich kuxul yotik te winike.

Teme la sta te lajune xch´awinik ja´wil ya´wilal te winike ayme bayal wokolil ya sta ta xkuxinel, yame stsal ta spisil. Ta lajune xcha´winik ja´wil k´alalto lajune yoxwinik ja´wil ayme yalsnich´an ya smak´lin ma´me xyich´ lewa. Yame yak ta nop jun te snich´nab, yame slebey lek skuxlejal. Te yijk´ats sok te yat´el te ya spas te burroe, ja´me ya xk´ax ta stojol.

Ta lajune yoxwinik ja´bil k´alalto ta lajune xcha´nwinik ja´wil ja´me ya skanantay te nae, tulan sok xlametme te yat´el. Yame stsalot sok ya me s-uts´inot. Pek´elme ya yak´sba sok yame xch´uun mantal. Ja´me ya xk´ax ta stojol te xkuxlejal te ts´ie.

Ta lajune xchanwinik ja´wil k´alal to ta lajuneb yo´winik ja´wil yame xla te yipe, mamalix, ya xnijk´ te ya xbeen, k´ejelto nakal yu´un xiwel. Teme jelaw te swe´el yame stseluyot sok pajalme ya xk´ot jich bit´il alal, ayme ya stseluyot yu´un. Ja´me ya xk´ax ta stojol te xkuxlejal te maxe.

Antología de Cuentos
Brasileños
de Osvaldo Orico.
Escrito por Javier Marques
del libro: El Galano Arte de
Leer
Vol. I. Pag. 343-344 y 345

Te bina ya jpastik sok ya jchontik

Te jayeb ta tul te swinkilel te tseltaletik le´ta Chiapas, ay ya yak´ik xchombajelik ta snaik ta juju tul, sok ay ya stsobsbaik yu´un ya xmuk´ubaa te schombajelike.

Te ch´in tak´in te ya xlok´ le´a, ja´nix ya smuk´tesa ate schombajelike.

Ma´ xmuk´ub ta ora, meel ma´yuk bayal te mambajeletik sok ma´yuk bayal stak´in te winiketike.

Wokoltik lok´em stojol te bina ya sman, jich bit´il:

swe´elik, sk´uspak´ik, xanabik Jich yu´un te mach´atik bina ya sna´ik spasel ma´ ba bayal ya spas, meel ay ma´ xbajt´ ta chonel yu´unik. Te yat´elik, ja´ te pas xila, pas mexa, ts´is wexal, jal moch sok ya spak´ik oxom, samet, chikbin, sets´ ayto bayalxan te bina sna´ik spasel. Teme pasta yu´unik ya yich ik beel ta ch´iwich, yu´un le´ yaxchonik le, sok ay ya xchonik ta banti slumalik.

le ay ma´ xbajt´ta chonel yu´unik, jich ya yich´ik bel ta jo´bel, le´ ya xbajt´ta chonel ora le´a, ja´ ya sman te grinkoetik, bayal ya smulan stukelik.

Bayal sk´ oplal te ch´iwich, meel te bina ay ma´yuk yu´unik, le´ ya smanikaa. Te k´alal ya sta yorail te stsobel sit te awalts´unubil, ja´ ya sta stak´inikaa, ja´ ya xchonik sit te yawal sts´unubike.

Jich yu´un ya stsobik ta manel te bina ma´yuk yu´unik jich bit´il: ats´am, xapon sok ya smanbeyik sk´uspak´ te xnich´nabik´. Jich ya xkuxinik te tseltaletik.

Traducción del libro monografía
de Chiapas. S.E.P. Pags. 256-257.

Te kelemut

Jo'on tatmuton, k'ax kelemut jtalet
le'ayon ta ban ay sna te mutetik. Jich
bit'il ta tilel k'ajk' te jtsaluk'e,
jich bit'il tak'in te yejk'echul te kok,
ma' lek ya yilon te sejk'ara kub,
te jnee bayal sk'uk'mal.
Te mach'a ya sk'an ya smajon
ya jlajin, chikan bit'il ya jk'an.
Te me la kal kikiriki,
yu'un ya x-ijk'ub la kil te balumilale.

Traducción del libro: Español Ejercicios
y Lecturas
4° Grado, pag. 231
Autor: A. Marquerie

Ya'yejul pokok sok xulem

Jun k'aal pakal ta ti' ja' te pokok, yu'un yak ta sk'atinel k'aal, la yil tal ta pamametel koj' xulem, yu'un bajt' sle ja' yuch', te xulem la yil te le' pakala ate pokoke, jich yu'un jajch'ik ta ayej:

Xulem: Kermano pokok, ¿Bin yaka pasbel?

Pokok: Ma'yuk, yakal jk'atimbel k'aal. Jaxan te ja'ate ¿Bin yaka le?

Xulem: Yu'un tal jleja' kuch'.

Pokok: Lek ay, uch'ame te ja' jiche.

Xulem: Yak, wokol awal.

Pokok: Ja' lekat atukel xulem,

Xulem: ¿Bin yu'un?

Pokok: Melel te akuxlejal atukel, ja'nax wilel ta ch'ulchan ayat ta spisil ora.

Xulem: Melel te bin ya awale, jich ay te jkuxlejale.

Pokok: Spisil awiloj te lumlumtik, yan te jo'on kot'an kiluuk, ja'nax yu'un te ma' jna' te wilel sok ma' xju' te jbeele.

Xulem: Spisil kiloj te yantik lumetik, meel jich ya jle te jwe´el aynix te bayal ya jta sok aynix te xujt´ ma´yuk, ja´ yu´un ma´ jujbenukon.

Pokok: Ja nix jichonuuk, ma´yuk lek te jwe´el wokol te ya xkuxinon jujun k´aal. Yakuk la x-obolajat, te yakuk a wik´on bael te banti ya xwilat, yu´un toyol kot´an ya jkiluuk te yantik lumetik.

Xulem: Lek ay, ya stak´ jkik´atbael ta paxal, le´me ya ajojk´an aba ta junk´.

Pokok: Jichuk, ya jpas te bin ya awalbone. (Te pokoke la smey ta snuk´ te xuleme, binax yot´an yu´un)

Xulem: Jok´lanme ta lek, sok tulan mexa tsakon yu´un ma´me xch´ayat koel. (Wil moel ta ch´ulchan te xulem)

Pokok: ¡Ay, ay! (xi´ ta aw te pokoke yu´un tulan ay te ik´e)

Xulem: Ma´ me xa xi´, stalel te bayal ik´ le´to, k´eluyame awil ta lek te lumlumtike.

Pokok: (K´unk´un la swik´ te sit, yu´un smuts´o yu´un te xiwel). Jich nixaa, leknix kati te ya xwilotik, spisil ya jkiltik koel te balumilale.

Xulem: Choya tebuk te ak´abe yu´un tulan amich´ojbon te jnuk´e.

Pokok: Jichuk.

Xulem: Bin yilel awil te balumilal. (Te xuleme ya stseansba, ya xko, yaxmo, yolojnix ya yuts´ina ate pokoke).

Pokok: Ja´nax yu´un ma´ spas jchoy te jk´ab, ja´ ya jxi´
teme ch´ayon koel, lajon ts´inabi.

Xulem: Ma´ xa xi´, ilame awilxan te balumilal, ya jtoyxan
jba moel yu´un jichme ya awil ta lek.

Pokok: Ma´ ukix, ja´lek ik´awonix koel yu´un ya jxi´ix sok
yak ta chik´ te jk´ab, yak ta jaxbujel.

Xulem: Choyame te a k´ab jiche, yu´un ma´ xk´axix ik´ ta
kot´an.

Pokok: Jichuk. (Melel yak ta chik´ te sk´abe, bits´k´uj
koeltel)

-¡Ay!, ¡ay!, lajon abi. (Xi´ koeltel ta aw te pokoke)

Xulem: Bin la apas pokok, bin yu´un te la apitk´un ak´ab.
(Xi´ koeltel te xuleme)

Pokok: Yu´un bits´k´uj te jk´ab, la´ tsakawon, Lajon jtukel
abi. (Xi´ koeltel ta aw te pokok, sok la yil koeltel te
banti ya xk´ot, la yil te ay muk´ul ton le´a, jich la yalbey:)
K´ejaba ton, k´ejaba ton. (Xpok´letnax julel le´a)

Xulem: Obolxanix aba pokok, skajte la amulan te
paxale, le lajatixa. Jich laj te pokoke. Ja´ sk´oplal te
ja´ lek ma´jk´aintik te bina ya spas yantik teme ma´
xju´ ku´untik spasele.

Hemerenciano Sántiz López.
Zona 709, San Quintín,
Ocosingo.

Sk'oplal kojť' t'ul

Jun k'aal, lok' ta beel kojť' t'ul, kaj ta swe'el tut yaxal aketik ta ja'mal, la yil xlemlon lum yu'un tak'in, chamnax la ya'y, ja' yu'un la stam ta ora, la sk'elulan bayal buelta te bin la stame, ma' xch'uun te kojť' t'ul te ay bina la stam taja'mal, ja' yu'un te ma'yuk bin ora ay bin stamoj, yawan xkuxinon bayal xi'ta yalel.

Te t'ul bayal bin la snop, jich la yal:

¿Binwan lek ya jmanaa? xi, te me ya jman kaxlan waj, ya xlaj jku'un ta ora; teme ya jman lursi, ya xlaj k'uxel ta ora ku'un, ja' nix jich ma'yuk bin ya xjil k'u'un ta yan buelta, xi', teme ya jman kayeta, ja'nix jich ora ya xlaj k'uun; la snop ta sjol; ja'wan lek teme ya jman junuk jkitara, xi'.

Te t'ule la sman te skitara. Najk'aj, la skuchtiklan te yoke sok la schajban te skitara, ja' jich kaj ta stijel, buen leknax lok' te sk'ayoj sok te skitara, ja' yu'un k'unk'un kaj ta k'oyel te yantik chambalametik, jich bit'il, chuch, ujch'ib, chij, pay sok te ts'unun yu'un tal sch'am ya'yik stojol te sk'ayoj te skitara te yakal stijbel te t'ule.

Te pay la sk'opon te t'ule:

— Majantik ts'inuk te a kitara, xi'.

- Mauk, ya xba amulanbon bayal, sok ya xba a k'an awelk'anbon, xi', te f'ule.
- Mauk, maba ya kelk'anbat, ya jkalbat ta smelelil kot'an te ma'ba ya jkelk'anbat, xi' te paye.
- Te f'ul, muk'tesbot k'in al ya iy, la kak'bey k'axel te kitara. Ja' jich kaj stijbel te paye, leknax ta lok'el te sk'ayoj sok te kitara, la smulan bayai, ja' yu'un jalaj stijbel.

Te f'ule la yal:

- Ak'bonix sujt'el te jkitarae, yu'un ya xbonix xi'.
- Mauk, maba ya jsujt'esbatix, la a k'ebanbonix xi' te paye.
- ¿Bin ora la jk'ebanbat te jkitarae? ja lot, xi' te f'ule.
- Na'a waiy te bin la awalbon, te ya xjilon sok te akitarae, teme la apojbon, ya jujch'iyat jilel, ja'at ya ana'ix binaa xi' te paye.

Te f'ule kaj ta ok'el, xch'alaletnax te ya'lel sit, te paye la sk'ejsba lok'el tebuk ba stijxan te skitarae, ma' layil te ban najk'aj, k'ot ta sna xanich', laj ta ti'el bayal yu'un te xanich'etik, tulan ti'ot yu'un, ja' jich la skoltay koel te kitarae, stsululet lok'el ta anel yu'un te xk'uxul sti'aw te xanich'e. Bujts'anax k'in al la ya iy jilel te f'ule, ja' jich la stam jajch'el te skitarae, la snajk'ansba yan buelta, la skuchtiklan te yoke, la stoy moel te sit ta ch'ulchan, ja' jich kaj stijbel yan buelta te skitarae.

Traducción: Libro de Español Ejercicios y Lecturas 4º
Grado, Pag. 224 y 225 S.E.P. México, D.F.
Cuento tradicional popoluca (Puebla)

Bayal ta chajb te at´el

Te indijenaetik ay bayal ta chajb te at´el ya sna´ik spasel jich bit´il: Albañil, jux ch´ujte´, tij karro, sok aynixuuk te mach´a ya spasik te sk´alik. Ta teneten te yat´elik, jich ya spasik kanal ta jujun u, teme lajte sporialik, ay yan at´elil ay yu´un ta snaik; ja´ neel ya spasik te yu´unik, teme laj te yat´elik ya xlok´ sleik yan at´el. Jich ya staika te ch´in tak´in te ya xtuun yu´unik sok te yuntikilik.

Ja´uk stukel te yinamik ya xjilik ta snaik, ja´ ya xjil spas te yat´elik jich bit´il: ilk´altik, pas oxom, jal pak´, pas luch, chikan bin at´elil ya spasik.

Te winiketik te mach´a yalel ma´yuk binal ya sna´ spasel, ya xlok´ sleik at´el ta jujun ranchoetik ta sna te kaxlanetik, chikan bin at´elil ya x-ajk´bot spas.

Ya xjalaj at´el ta jun, cheb semana, teme la staik te ch´in stak´inik ya sut´iktel ta snaik. Ya xcha´ spasiukuuk te yat´elik. Teme laj te xch´in stak´inik ya xcha´bajt sleik te yat´el.

Jich ya x-at´ejik ta spisilik te indijenaetik.

Te Pirol

Te mamtik Joakin, te le´ jajch´em ta k´atalte al, la yak´sba ta pirol. K´ax yal ta jujun nanatik te ay tsoblej ta tibiltik pajel, le´ ya tsobatik ta yamak´ ul eskuela xi´ ta yalel. La sta sk´alel sok yorail te tsobej, la stsajtay ora k´ot te mamtik Joakin, meel ja´ ya xk´opoj ta stojol te winiketike. Jich te mamtik la sk´an wokol, la yak´ ok´sinel te kachue, jicha noptsajiktel te winiketik, te mach´a ma´ nakatik ja´ lok´iktel te yinamik. Jich jajch´ xchol sk´op te mamtike. Kermano winiketik, antsetik pasaik perdon te la kik´atikel ta tsoblej, yu´un ya cholbat awayik te bina jnopo te jo´one:

Namal ay te muk´ulum te bantil ay te ch´iwich le´a, sok bayal ta chajb te tibaletik jich bit´il wakax, mut, chitam. Teme ay ya jmulantik sti´ el te ti´bal buen toyem stojol te kiloe, teme bajt´ mantiktel, sok buen najt´, ya lajintik pasajetik sok ya ch´aytik k´aal, yu´un.

Ja´ lek te ya jmulantik sti´balul wakax, ya chapbatik sok aka yalte mach´a ya smulan te ti´bale.

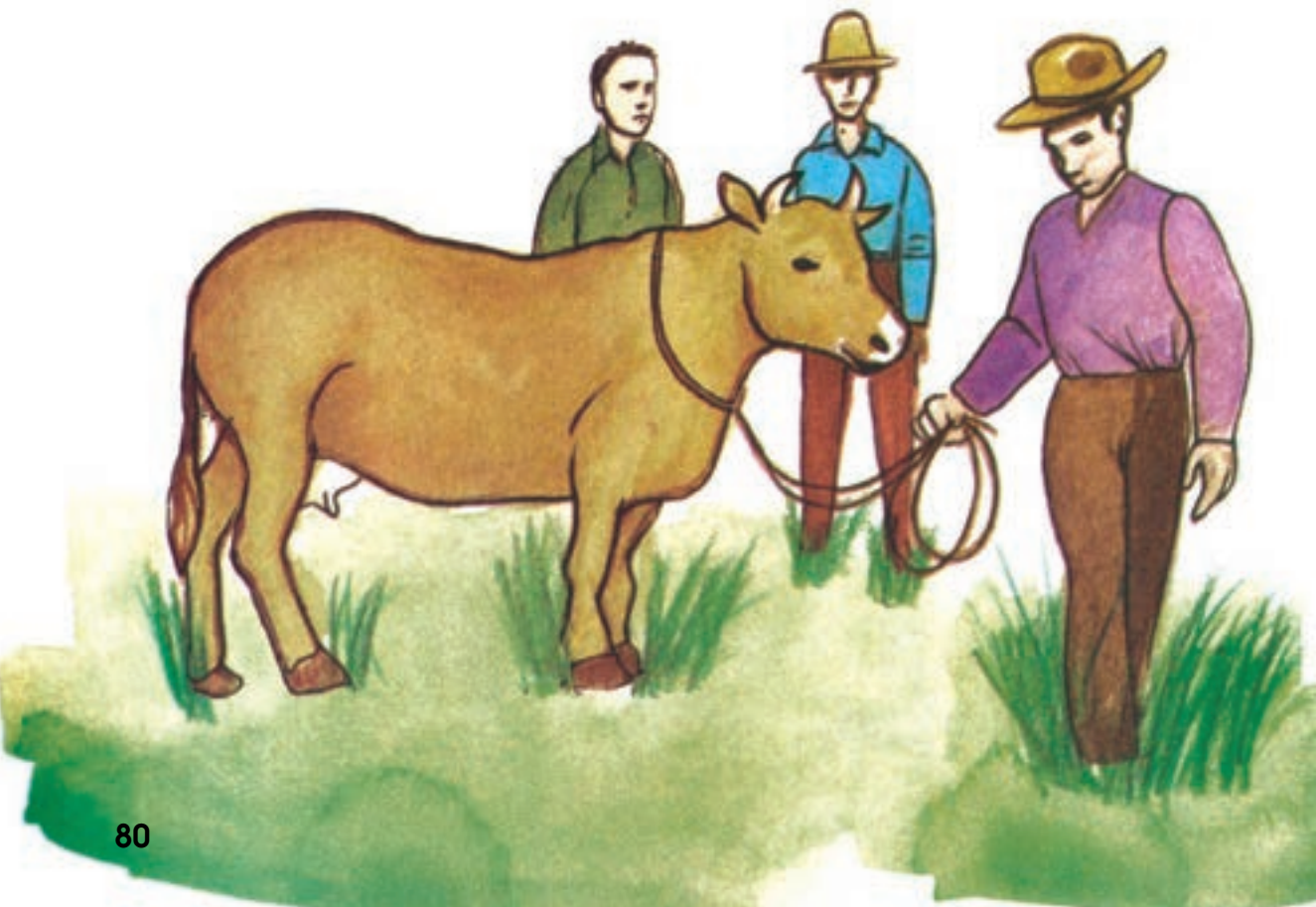
Te yantik winiketik nijatiknak ta xch´amel yaay te bina yak xcholel te mamal joakine:

La suttel sk´op te tul winik te ya smulanuuk te mankomun. Mamtik Joakin mero ya mulanbat te snopjibal awu´une, yu´unix melela ate bina la acholix koaytik, te jo´one ya jmulan, sok yanto semanaix te la yalbon te jme´ele, te yot´anuk ayuk ya sta sti´balul wakax jti´ sok.

Ja´ lek aka k´opojikuuk te jo´taktike teme ya sk´anikuke. La sjak´tel yan tul winik, ya jk´anuuk xi´, sok la sjak´iktel ta spisilik te yantik winiketik, ya mulanuuk xi´ik ta spisilik.

Jich te mamal Joakin, och xchajbansbaik, la sjojk´ibey te sjo´tak te mach´a ya xjil ta pirol, ja´me ya xlok´ sle te wakax, teme la sta yame yalbotik, yu´un ya xbotix nitiktel ta jpisiltik.

La stejk´ansaba tul ch´iel winik, la yalbey te sjo´tak te ja´uk ya xjil ta pirol te mamtik Joakin, ja´ xanix ya jlebetik tul sjoy xi´. Ja´ lekabi, aka spasbotik wokol xi´ik ta spisilik te winiketike.

Jich te mamal Joakin la xch´uun te bina albot sok la yich´leel te mach´a ya sjoinsba sok, ja´ jil te winik Kornelio. Jich laj yof´anik te tsoblej. Ta yan k´aalil te mamal Joakin sok te Kornelio lok´ sleik te Wakaxe.

La xch´uunik te mantal, la staik koj´ muk´ul me´wakax mil pesos stojol, latonix, sk´optay, yalel ma´ koix yu´un te yajwal wakaxe.

Te wakax ja yu´un te mantik pasaro ajente.

Jich te piroletik tal yik´ beel te sjo´take, bajt´ snitik tel, sok chapal bajt´ sok lasoik, la yich´tsobel te wakaxetik, ochik ta koral spisilik, laj ta xokel te banti k´optabilixe. La xchukbeyik cha´ lijk´ laso ta xulub, lijk´ te neel ya yich´nitel, lijk´ ya yich´ nitel ta spat.

Jich lok´iktel ta olil be, k´ajk´ub te me´wakax, jajch´ xuch´ilanax k´inal, xwilwetnax kajel, tulan mexa nit xi´ik te mach´atik neele.

Chamnax la yilik te pakalixaa te mamtik Joakin, luchot yu'un te wakax, ja' jatsbujnax te xwex, tal xjach te sjo'take.

Ma'ba ejch' najukat mamtik la yut te mach'a tal jach wanuke.- Jo' o, lek ayon, ja'nax jatsbuj te jwexe xi'. Jich te sjo'tak jach'ik ta tse'e, ja'yu'un te k'ejelto xwelwon xwex te mamtik pirole. Jich te winiketik, jul ta nitel yu'unik, te wakaxe le'ba smilik ta banti nopol muk'ul ja. K'alal laj lilanel ta spisal te ti'bal, och sliki melel ay la spasik te slikiibal, jich pajal ya yich'ik ta spisilik.

Te piroletik ja' ya yich'bey te xchanebal te yakan, ja' la yu'un te la sts'ikik swokol ta steel te wakaxe.

Sok, ja' ya swentain sk'iel te nujk'ule teme takina yu'unik; ya stikun ik'el te jayeb ta tul te sjo'tak, ya sjisik yu'un ya spas xch'ajanikaa, teme ay mach'a ma' sk'an yu'un xch'ajan, ya sk'anik lok'el sempat. Te me laj ta pukel te nujk'ul ya xk'opojxan te pirol, ja' ya yak'beyxan sna' te bin k'aalil ya stsobik te tak'in, yu'un ya xba stojikaa te wakaxe. Jich ya spasik te indijenaetik, teme ay ya smulanik sti'el sti'balul te wakaxe.

Te xanab te meba´

Tul meba´ beom, k´ot ta ti´ ja´mal. Lubenix yu´un te beel, la smejs´ansba ta ti´ be. La yaiy te lom k´ux te yoke la slok´es te xanab, jich och swayel te beome.

Te k´alal wijk´ sit, ma´ pasix te la slap te xanab yu´un bayal sijt´ te yoke.

Te beome la sli´ te xanab. Ja´nix jich maba ochaa te yoke; ja´ yu´un namal la xch´oj beel te xanab, sok jich la yal:

—¡Ma´ xtuunix kuun into! xi´. Jich ma´ yukix xanab te k´alal jajch´xan ta beel ta yan buelta.

(K´ax bayal k´ajk´al, yak ta paxal sok stat te Josepina).

—llawil tat, ay pokol xanabil te kajal ta te´.

Ay niwan ixtakerem te la xch´oj moel le´a o ay beom te ma´ tuunix yu´un te xanab, la sjip beel ta ch´ojel, kajal k´oel ta te´ yu´un, xi´.

—Jichnixaa. ja´nax yu´un yame jkalbat, spisil te bina ay ta balumilal yame sta yat´el. . . .

—Te xanabil, ch´lemix ta spisil ¿Binwan ya xtuunxanaa?

—llawil-xi´ te stat te k´alal la xluch koeltel ta te´.

—¡O! xi´ te Xpinae. Ay sna ch´in teeltikmut le´a, xi´.

Daniel Delgadillo.
Guia Practica 1.
Traducción.
Juan Sánchez López.

Te a'ye yu'un Chepe sok Pancho

Ya xcholik te ay la jun buelta cheb nop junetik,
xchanebalix ja'wil ayik ta nop jun ta eskuela.

Chepe sok Pancho sbiilik, kajik ta a'yej, ta scholel te
binwan lek at'elil ya spasik, teme ja'lek te nop jun o ja'lek
te at'el ta ja'mal, te mach'a neel k'opoj, ja'jich la yal into:

Chepe- llawil, jo'on, ta melel, ma jna' bin ya jpas, ya
jcholbat awaiy Pancho, te bin la yalbon te jtate,
ya sk'an ya yotseson ta nop jun ta banti ya yaik
nop jun te doktoretik, yu'un la ja'jich ya xju' ya
jkoltay ta spoxtayel te swinkilel jlumaltik, sok ja'
la jich ya sna'bonik jbaa ta jujun pam lum
k'inaletik, amennax la kaiy, ja'yu'un ma'yuk
bayal jtak'intik sok te jtate, sok wokol ya kaiy, ja'
yu'un te bayal ja'wil ya sk'an ta nopel, ja'jich
xcholobon te bijteswanej k'uuntik. ¿Bin ut'il
awaiy ja'at?

Pancho- Ja'at ma'xa p'is ta kuenta, te bin lek ya sk'an
apas, ja'xa jojk'obey te mach'atik ya sna', te
jtatae sok te jtajunab, ya xju' ya skoltayat, ja'ya
yalbat te bin lek ya sk'an anop, chikan bina te
bayal amulan snopel.

Chepe- Jo'on ya kalbat ta meles, te yu'unix ma' jmulana te nopj une, ma' jmulan te ya xboon ta eskuela, ja' yu'un la yak'ixwenta te jtate, te nax la yalbon, teme ma' la x-ochon ta eskuela, ya la x-at' ejon ta spasil k'aal, ma' la ayuk bin ora ya jkux kot'an, ja' yu'un ya kalbat ta meles, te at'el ta ja'mal wokol ya kaiy, te ochel ta eskuela, ma' wokoluk stukel, ja' yu'un ya xboon, ja'nax ya kalbat te ma'yuk bin ora ya jmulan te nopjune.

Pancho- llawil kamiko ya kalbat jo'on, teme ma' lekuk te bin la anop ta ajole, te k'alal ya xmuk'ubat ya mak'lintes te a tat, ma' spasiluk k'aal ja' ya yak'bat te aweel uch'ele, ja' yu'un nopa ta lek, ja' yu'un ya kalbat, ch'uuna te bin yakal yalbelat te atat, teme ma' la ap'is ta kuenta, patilme ya amel ja wof'an, ma'yukme mach'a ya skoltayatix abi, k'alal ay bin ya ak'an ya ana' spasel sok ya xtuun a wuun.

Chepe- Bayal slekil awot´an, ma´spisiluknixaa te meil tatiletik ya yotses ta nop jun te snich´nab, ja´ bayal te mach´a ya yik´tiklanbeel ta yat´el, ja´ yu´un wokol awal ta bayal, ta swentail te bin la ja walbone kamiko Pancho, k´alal ya xlok´otik ta nop jun, ya xbotik ta we´alaxax ta jna, konikix, nopolwan x-ochotikix ta yutil salon, teme ma´ xk´oyotik ta ora, ma smu lan te bijteswanej ku´untik.

Pancho- Kamiko Chepe, teme ay bin ora ya jk´an koltayel tabin maxju ku´un spasel, ya jleat ta bantil ay ana, tebin ma xju´ ta pasel ta jtukeitik, ya jk´antik koltayel sok yantik kamikotik, ja´jich ya xju´ jpasbeltik, k´alal ya xlok´o tik ta nop jun ya kaiytik a´yej yan buelta, yato k´oponbatik ta jts´inxan.

Na´a belukaa

Ya xwil, ma´yuk xik´,
ya yaivy xuxub, ma´yuk yej
ma´ xchikna sok ma stsjk´ ta pikel.
¿Belukaa?

..Xl

Ya xmo, ya xko
sok ma´ stijsba.
¿Belukaa?

s!M

Sak ta ilel ta ch´ul chan
ya x-ijk´ub teme ya sk´an ya yak´ ja´al
sok ora ya x-ik´ otbeel ta ik´.
¿Belukaa?

Te Pas kareta

Te Beto sok te Pancho junax ay slumalik sok mero yamiko sbaik pajal ya xch´uunik mantal ta snaik. Lunes ta biernes ya xbat´ik ta eskuela ayik ta kuarto grado. Te sabado ya xbajt´ik ta skoltayel ta at´el te statik. Ta dominko ya xbajt´ te Beto ta sna te Pancho ya yawtaysbaik lok´el, yu´un ya spasik te yixtabik kareta te´. Teme ay pasta yu´unik, te Beto ya sk´ej ta lek.

Jun k´aal la sjojk´i te stat.- Kerem . . . bistuuk awu´un te binaapastilane, ja´ ni wan yu´un te ma´yuk ja wat´el. Jo´oo . . . tat, la jpas te ch´in kareta, yu´un ja´ ya mona ate jch´in kijts´in Tonito teme ay jajch´ta ok´el ya xmoon sok le´a.

La yal te stat, mero chajbata tatil ja´ ni wan la ja tsakbon te jbijile, melel te jo´one la sbijteson ta lek te ja mam namey.

Jichuk tatil ma´me ja´uknax ja wes te spasel te kareta te´e, yame jk´an ja nop te ajune.

Lerk ay tat ya kalbey te jkamiko Pancho, ma´ kayix tajjimal sok. Ja´ ya tenbey yipal te nop june.

Te nop junetik

Jun buelta, cha´tul alaletik te lajik yu´unik te snop junik ta slumalik, bajt´ik ta muk´ul lum ta snopelxan te june, la yalbey jilel te statik, Tat ya xbootik ta muk´ul lum ta sleel ta banti ya jnoptikxan te jun, ma´mexa mel awot´anik melez jchebaltik ya xbootik, teme la jtatik te eskuela, chikanme maba ya sujt´ otiktel abi, yan teme ma´ la jtatike, ya xjulotik pajel, cha´we xi´ik beel te kerem sok te yijts´in ach´ix.

Jichuk jnich´nab ilame awil abaik, ma´me stenex karro melez bayal lame le´a te banti muk´ul lumetik, xi´ te statik. Jichuk jkal, teme la ataik te banti ya awaiyik te nop june ak´beyaikme yipal ja´me awu´unik ta patil, xi´ te snanike.

Jich bajt'ik te cheb alaletik, yakik ta melot'an beel,
yich'ojik beel smats'ik, pits'bil chenek', ch'ilim sok
takinist waj.

K'alal k'otik le'a te banti muk'ul lum, chamnax la ya'iyik,
ma'la sna' te banti ya xbajt'ik. Ma'me xiwotik xi'ik ta
xchebalik, yame jletik ta banti ya xbootike, teme sujt'otik
ta jantik pajalnax, meel ay jwolkoltik le'a, manchuk teme
ya x-at'ejotik le'to, k'un k'un ya xtojobotik, ta patil ya me
j'atik te banti ya kaiytik te nop june xi'ik. Jich la spasik.

K'ax bayal ja'wil, ta patil, la snopik ta lek te june, bijubik ta
xchebalik binax yot'anik te k'alal lok' te slajibal ja'will
yu'unik. Ma'jmelix kot'antik meel ya jnatikix te jun, ja'lek
yame jletik kat'eltik ta bijteswanej xi'ik ta xchebalik.

K'alal sujt' ta snaik, binax yot'an yu'un te sme'statik te bit'il la staix yat'el ta bijteswanej te xnich'nabe sok jich la yalbey. Ja'nix lek te la anopik te june jnich'nab ay awokolik te jichuke, ja'nax yame kalbeyex, bijtesame ta lek te yal snich'an te jlumaltik, ich'ame ta muk' te me'el mamal soknix te ajo'tak sok yame kalbeyex ma'me xch'ayotik ta awot'anik te ame'atatotik, xi' te me'iltatile. Jich ya jpastik te bina ya awalbotik tat, xi'ik te xnich'ane, ja' te yach'il bijteswanejetik..

Te Ch'in ts'ietik

Ay la kojť ch' in ts'i ku'un
bajt' ta nuxel, le' la smilbonaate xneb
ja' xanix jil balun kojť.

Te baluneb te jilxan ku'un
la sti'bon kojťtat wax
Ja' xanix jil waxuk kojť.

Te waxukeb te jil xan ku'un
kojť cham yu'un julel
ja' xanix jil jukeb.

Te jukeb te jil ku'une
kojť la yik' te jwix xjuana
ja' xanix jil wakeb
Te wakeb te jil ku'une
kojť te la yich' majel
ja' xanix jil joeb.

Te joeb te jil ku'une
kojť te laj yu'un xchamel
ja' xanix jil chaneb

Te chaneb te jil ku'üne
kojt' te och ta oxom
ja'xanix jil oxeb.

Te oxeb te jil ku'üne
kojt' te lok' cheb sbakel ye
ja'xanix jil cheb.

Te cheb te jil ku'üne
kojt' te kotal jilel ta be
ja'xanix jil kojť.

Te kojť te jil ku'üne
ja'la jk'ebanbey te
jmejun.

Te k'alal tub te jts'i
bejk'a yan ch'in ts'ietik
ayix yan ch'in ts'ietik ku'un.

Te ants te ch'ay ta uk'um

Ay tul ants lek yot'an, ma' xk'ajk'ub, sok ma' xyal chopol k'op sok te smamalale. Jich te winik ma'yuk smajo te yiname lek ya yilsba ta snaik, Jich k'ot jun k'aal sabado, ma'yuk bina k'ux ya yaiy, och smes te sna yu'un bayal sk'abalul.

Te k'alal ma'to xbajt' ta yat'ela ate smamalal la sjok'i te banti ya xbajt' te yantsilel:

Te smamalale la yal:

-¿Banti ya xbaat yotik Tere?

-Ya xba sak' te jk'u'tik, meles bayal la stsobsbaix. xí te antse.

-¿In te ja'atuk banti ya xbaat? xí uk te antse.

-Te jo'on ya xboon ta at'el ajk'uk, xí te smamalale.

-Lek ay, xawilmeaba, ma'me ja'uk teme ay ejch'najate, xí te antse.

Ja' jich te winik bajt' ta at'el ta sk'al, ajk'tonax yochel ta at'ela ate jul xiwel ta sbak'etal. Ja' jich te antse la stsobbeel ta spasil te pak'etik te ay xch'alel sok yich'o beel ib sok jun sbalti, tseetnax yot'an bajt' ta atimal te antse.

Ja´nax yu´un ma´ba le´ bajt´ te banti ya xbajt´ulay. Le´ bajt´a ate bantil toyol sch´enal, te antse la skojt´es te sbiluk yich´obebe. K´anba slok´estel junuk balti ya´al, le´ la yak´ yakan ate banti pechpech tonetik, bil ts´uj koel ta uk´um te antse, ma´ pas lok´ melel ma´ sna´ nuxel. O´olxanixsba te antse ma´yuk mach´a lok´esok yu´un.

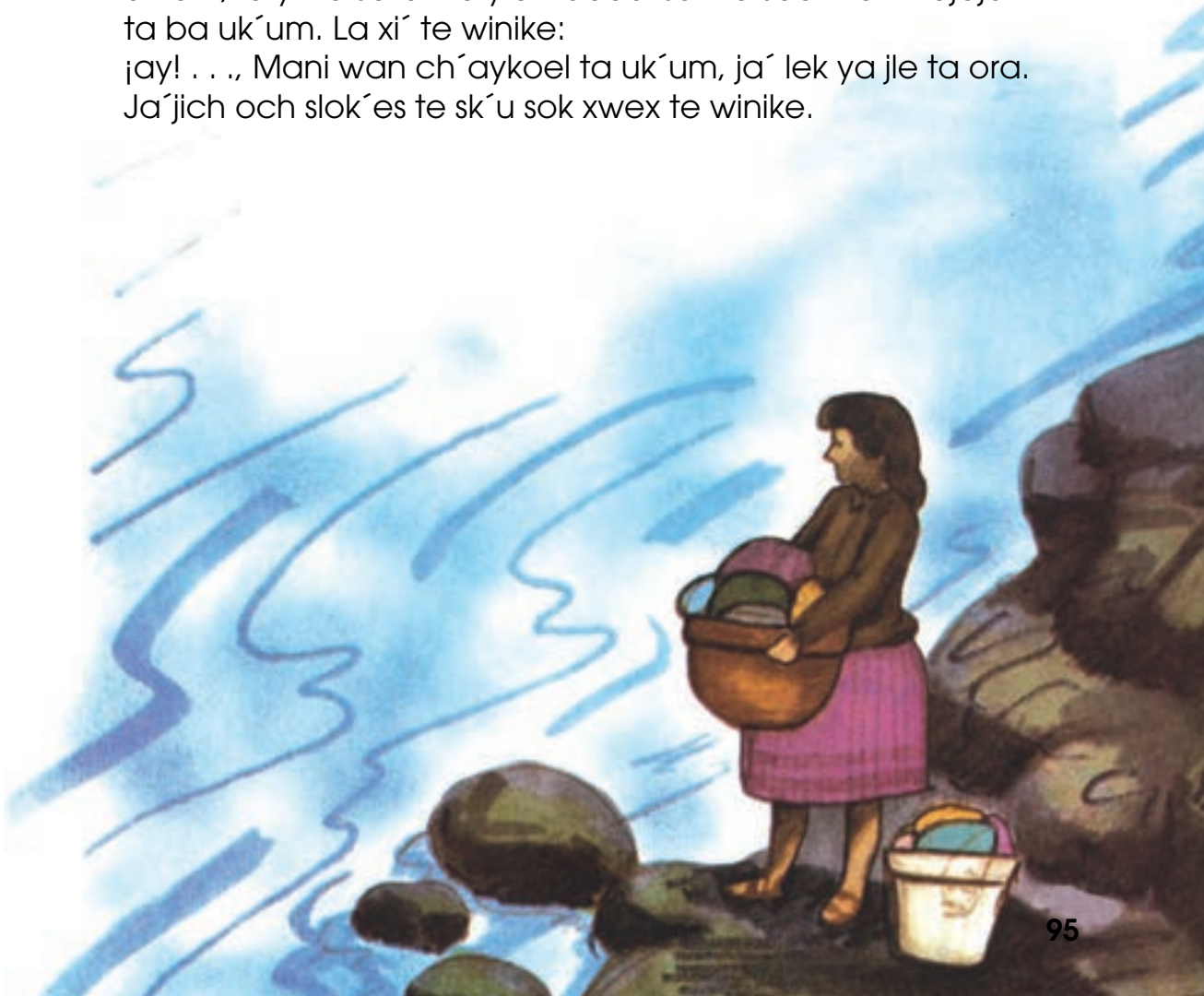
Ta malk´aalil jul ta sna te smamalal, la yil te ma´yuk k´oem te yinam, la yal:

¿Bina la spas te kinam, yu´uniwan malix ate lok´ beel ta sak´majel. Yu´unbal ma´ sna´ stojol te ya xlajonix ta wi´nal? xi´ te winike.

Te smamalal la smel yot´an melel ya xmalix ate k´aale, yu´un ma´yuk ya xk´ot te antse. Te winik la sna´ stojol:

¿Ma´jna´ bin yu´un ma´xtal, binti la spas, la kil te ma´yuk bina bayal yich´obeel ta sak´el, ja´ lek ya xba jleta uk´um, te ayuk mach´a uts´inot yu´un? jich te winik k´ot le´ta uk´um, la yil te sbiluk te yich´obeel sok te sbalti le´ xkajajet ta ba uk´um. La xi´ te winike:

¡ay! . . ., Mani wan ch´aykoel ta uk´um, ja´ lek ya jle ta ora. Ja´jich och slok´es te sk´u sok xwex te winike.

Och ta nuxel, ja´ jich la yil jun senya, ay bina saksaktiknax le´ ta yutil te uk´ume.

¿Bin wan ate la kil, ma´niwan ja´uk te kiname?

Lek ay ya x-ochon ta k´alal yutil, neel la yich´ bayal ik´, ya xba kiltel te bina le´ay ta yutil ja´e xi´.

Te k´alal la yil te ja´ te yinam, xiwnax yu´un, lok´tel ta ora ta sti´ te uk´ume, jajch snop bin ya yut ya slok´es:

¿Binti ya jpas Dios kajwal? ja´ in kinami, ja´ lek ya jlok´estel le´to ta sti´ uk´um, xi te winike.

Ja´ jich ochnanixbeel slok´estel ate yinam, lajemix ta ti´el tebuk yu´un te chaye. Te winik te k´alal le´ tixilix ta ti´uk´um te yiname och smilbelsba ta ok´el.

Ja´i kuento ini, la ya´antabon tul yametik te le´ jacch´em ta Amatenanko, te jich ch´aykoel ta uk´um te antse. Yaxal ja´ sbill te banti ch´ay koel.

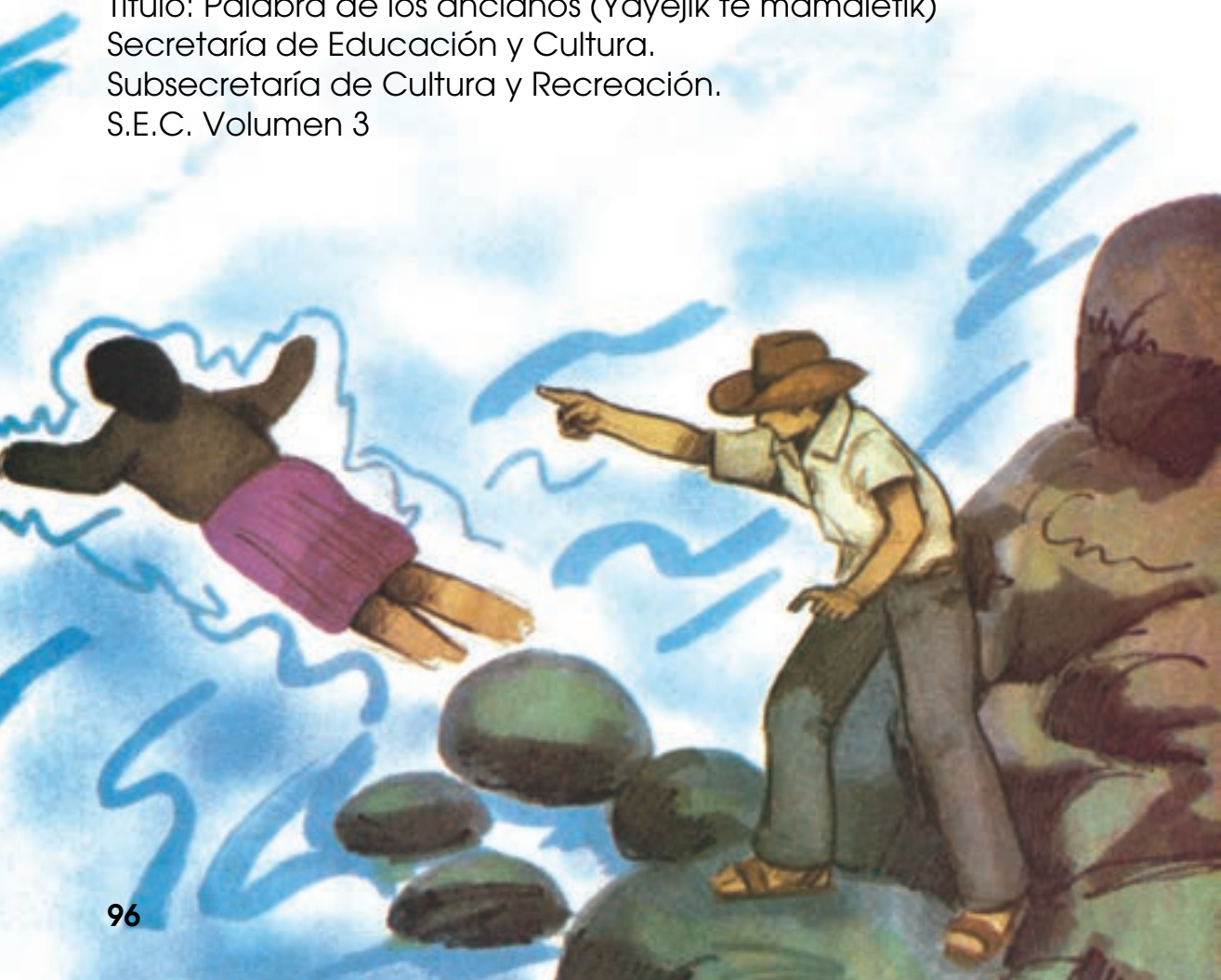
Traducción.

Título: Palabra de los ancianos (Yayejik te mamaletik)

Secretaría de Educación y Cultura.

Subsecretaría de Cultura y Recreación.

S.E.C. Volumen 3

Te chombajeletik

Te chombajel, ja´ ya yalbey sk´ oplal spisil te biluketik te ya jmantik sok te ya jchontik ta ch´ iwichetik.

Te chombajel ja´ lekil at´ el te banti ya yich´ tael tebuk ch´ in tak´ in, te bina ya yich´ tuuntesel ta jujun k´ aal ta swenta jkuxlejaltik. Te chombajele bayal me sk´ oplal, meel ja´ ta swenta te jkuxlejaltik ta jpsiltik, ay me te mach´ a bayal bina ya xchon sok ay te mach´ a ma´ bayaluk te bina ya xchone.

Te k´ alal ya xk´ ot ta sk´ ab te mach´ a ya stuuntes te biluketik bayalme ta tul winiketik ya xk´ ax ta sk´ ab.

Jich bit´ il k´ uulpak´ al; te banti ya spastaj ya me-xchombey yantik te mach´ a bayal ya sman; te k´ alal ya xk´ ot le´ a, ya slaman ta muk´ ul na, yanani xcha´ chombey yantik te bayalnix ya smane, ya yich«beel le«a te banti ya xchonuuq, ta patil ya xchombey te naetik te banti ya xchon pak etik, jich te mach´ a ya xtuun yu yu te k´ uul pak al, le me ya xtal smanaa.

Jich ya yich´ pasespasil te bina ya jmantik, te mach´atik ya spas in at´elto yu´un ja´nanix yat´el ta spasil ora. Ta banti jlumaltik, yan yilel te bit´il ya xchombajik, melet te k´alal ya sitin te yawal sts´unub, ja´nix stukul ya xkuch beel ta banti ch´iwich, le´ ya xtal smana ate mach´a ya xtuun yu´un, tul chebnax ta mach´a bayal ya xchon te sit yawal sts´unub.

Te bit´il ya kaiytik chombajel, ja´tonix la jkich´beytik jilel te neel jme´ jtatik. Ta neelal ma´yuk mach´a ya xmambaj ta tak´in, ja´nax ya yich´ jelet te biluketik, yanxan ta ora to, ja´naxme ya jtatik bina ya xtuun ku´untik, teme ay te ch´in tak´in. Te tak´in yan yan yilel te sbiil sok te yajtaul, ja´ yu´un yame sk´an jna´beytiksba te tak´in te ya xtuun ku´untik, yu´un jichme ma´ kich´tik lo´layel.

Te bit'íl jelon te Ley ta 1857

Te tsoblej "Plan de Ayutla" sbiil, k'otik ta spsil le'a te ajwaliletik, yu'un la xchapik ta lek te ley, spsil te ajwaliletik la xch'uunik te ley Juárez sok te ley Lerdo, jich la yak'ik ilel ta yach'il ley ta yawilal 1857.

Te constitución ta 1857, ja' neel ley ku'untik ta Mejiko te banti ya yal sk'oplal te bit'íl xkuxinotik ta jujutul sok manchuk ya xlajotik ta uts'inel. Lok'sk'oplal te ley into, te ya xtuun le' ta slumal Mejiko ta sbajt'el k'inal; te k'opetik te och ta ley jich ya yal:

"Ta jnatik ma'yukotik ta uts'inel, te bina ay kuuntik ma'yuk mach'a ya spoj; te at'elil sok te muk'ul makinaetik ma'yuk ta uts'inel, ya stak'kaltik te bina jnopotik, sok te bina ya spastiklan te ajwaliletik ta Estaro ja' ya staik ta nopeluuk te winiketik.

In yach'il Ley to bayal la skoltey te munisipioetik yu'un te yat'elik, soknixuuk te bit'íl xkuxinotik ta jujun pam lumlumtik.

Te k'alal chiknaj te Mejiko, ay tul ajwalil José María Luis Mora, sbiil jajch' ta k'op yu'un slekilal ta spsilik te swinkiel Mejiko, la yal ta Estaro te manchuk ya yich' makel slekilal te Mejikanoetik.

In Ley to, ja' la spas te ajwalil mamal Benito Juárez García, te pajaluk ya xtuun kuuntik.

Te ch'unla yakuk x-at'e, sok ya xtuun yu'un te bina le' ta ch'unla, spsil te bina ayej aka spas stukel. Sok ma' snajk'anix ta jun te sbiil te alaletik bejk' ajelikto, ja' ya xjil ta swenta te Estado, ja'nix jichuuk te Estado parti ya

x-at'ejuuk.

Tomado del libro
Historia de México.
5º grado Pag. 86

Parrafo 1-4

Na´a belukaa.

K ixin, maba k ajk
sepel ta ilel te k alal ya
kiltik, namal ay, sok ya
xchik otik.
Belukaa?

ƙ ɔɔ ƙ

Ay ta akiltik, maba chambalam
t ujbilnax ta ilel, maba ants
te stsajal maba pajal.
Belukaa?

Nichim

T ujbilnax ya xk ajin,
jits u, jits u, xi
Ya jmel kot antik
yu un sok ya sbujts na
k inal yu un.
Belukaa?

ƙ ɔɔ ƙ

sk'oplal xkuxlejal alaletik

Bayal nopbilix yu'un winiketik ta spamal balumilal te yakuk xnabot sba sok te yakuk x-ich'ot ta muk' sok te bina lek ya yich' pasel ta stojol te alaletik.

Ay jun tsoble te smako bayal ta pam muk'ul lumetik ta balumilal, la xchabanik junetik te banti ya yalbey sk'oplal te bina lek ya yich' pasel ta stojol te alaletik ta spamal baluminal.

Te muk'ul tsobjibal te "Organización de las Naciones Unidas" sbiil la smuk'tesbey sk'oplal te ch'in alaletik te ma'to xu' yu'unik ta afele, ja' tulan sk'oplal la yalbey te bit'il ya yich' ilel ta lek te alaletik yu'un swe'el yuch'elik yu'un jich me tulan ya xchi' te sbak'etalik sok mame stsakotik ta chamel yu'un teme ay te swe'elik, ja'tulan sk'oplal ta yot'an te muk'ul tsoble te chajbambil ta spamal balumilal.

Ja' yu'un ta yawilal 1959 la yich' ts'ibuyel sok la yich' ak'el ta nael stojol te sk'oplal te bina lek ya yich pasel ta stojol te alaletik.

Ini k'op to, ja'me awu'un te bit'il alalate ja' yu'un yame sk'an ana'stojol spisil te a'yejetik yich'oje.

Mame ayuk tuluk alaletik te ya xmakbot sbe yu'un te a ye pasbil ta stojole, manchuk yantik te sbak etale, te kerem sok te ach ix, manchuk me yantik te sk op, xch uunjel yot an, sbijil sjol soknix te banti bejk ajeme sok chikan mach aa te sme state.

"Ja' awu'un te lek ya xch'iat sok abak'etal sok awot'an sok ach'ulel, sok te atukel ya anop te bina lek ya a pase"

"Sok ja'awu'un te bit'il ay abiile sok te ay alumale"

"Teme ay alaletik te ay ma' ts' akal te sbak'etalike sok

teme ay palta ta sjolike yame sk'an ya yich' poxtayel"

"Te ja'ate ja' me awu'un te ya awich' kanantayel, ya x-ak'botat awe'el, sok ana soknix apoxil teme tsakotat ta chamel"

"Spisil te alaletik, yame sk'an te k'ux ya x-aiyot yu'un

te sme'stat, stijinabal; teme ma xu' yu'unik skanantayel

sok smak'linel yame stak' xwentainot yu'un te ajwalil"

"Te sme' state yame yak'bey snop jun, swenta jichme ya xbijub

ta lek".

"Te ja'ate ja' me awu'un te majt'anil ya anop te june, sok ta pajal ya xk' opojat sok te yantik, sok ja' awu'un te ya a nop te bina lek ta pasele".

“Te bit’il mato ba toyem te awawilale, teme ay paltaetik ta a lumal, ja’ me neel ya awich’ koltayel”

“Ja’ me awu’un te kanantayel teme ay mach’a ya yutsi’nat sok teme ay mach’a ya sujat ta tulan at’el”

“Te alaetik teme ma’to stao lek yawilal, ma’me stak’ te ya x-at’e ta tulan at’el sok teme ay at’el te le’ ya stsakot ta chamel yu’una, sok teme ya xkom xch’iel yu’une”.

“Ja’me awu’un te ya awich’ bijtesel yu’un te lamal of’anile sok te k’uxtaywane ta stojol te yantike”.

Te sk’oplal te a’ye pasbil yu’un te koltayel ta stojol spisil te lumetike, ay bayal ta pam muk’ul lumetik te ch’aybilik ta of’anil ta stojol te alaetik, meel ay to bayal alaetik te ma’yuk ba k’oem ta stojol te koltayel, ay bayal alaetik te ya xlajik, ta swenta te bit’il mayuk swe’elik, ma’yuk snaik te banti ya xkuxinik sok ma’ snopik jun.

Ta banti jlumaltik Mejiko ay me xchapo sk´opik te ajwalli sok te tsoble "Organización de las Naciones Unidas" sbiil te bit´il ya yich´ ch´uunel spisil te bina ts´ibubil te lekilal ta stojol te alaletik sok ay muk´ul tuneletik yu´un te ya skoltay te alaletik te ja´ ya xchajban teme ay ya yich´ uts´inel te mach´atik tsalitoe.

Teme k´otix ta ak´ab te a´yej to, yu´un yakatix ta na´el yu´un te bina lek ts´ibubil ta stojol te alaletike, sok yu´un ochemat ta eskuela, sok ay mach´aa te yakal skoltaybelat yu´un te awe´el, ja´ poxil sok te akuxlejal, yame sk´an te ya xtuun awu´un, yame sk´an ya achajbanaba swenta ya xtuun awu´un ta patil, sok lek me ya sk´an ya apas te awat´ele melez ja´me awu´un ta patil te Mejikoe.

Educación Cívica 5º grado pag. 69 y 70

Te kera jajch'áta 1910

Te ajwalil jalaj lajuneb sch'awinik ja'wil ta Mejiko, ja'sbiil Porfirio Díaz, bayal bin chopol la spas ta jlumaltik yu'un Mejiko, ma' la yak' jletik te ajwalil buen lek ya x-at'e ta spamal k'inal yu'un Mejiko, la yal te k'alal la sta te ja'wil 1910 jo'tiklaj ya jletik te ajwalil k'uuntik, spasil te kristanoetik yu'un Mejiko tseelnax yof'an la yak' sbaik, ta swentail te ja' ya sleikix te ajwalil te banlex ya x-at'ej, k'alal la sta te bi t'il la yale, la sut yan belta te sk'ope, tema jletik ta ajwalil k'uuntik, ja'yu'un kaj stsobel bayal kristanoetik, te jtul winik Francisco I. Madero sbiil, kaxlan winik sok bayal stak'in yu'un ya sk'an ya x-och ta ajwalil, te Porfirio Díaz, ma' lekuk, la yak' ta chukel te. Madero, la yak' bayal tak'in, ja' jich lok'esot ta chukel, k'alal lok' ta chukel, la sts'ibayik ta jun sok la sbiiltesik Plan de San Luis, la yak' ta nael, ta yajtalel tab yu'un nobiembre ta ja'bil 1910 te bina la sts'ibuy, te jajch'ik ta kera spasil te kristanoetik yu'un Mejiko, ja'yu'un te ma' sk'anikix te ja' ajwalil te Porfirio Díaz.

Ja'jich kaj tekera le'ta Mejiko, Madero la yak' ta nael jun sk'op: "Sufragio Efectivo no Reeleccion", ja' tuun yu'unik k'alal la yaiyik kera, te sk'ope ya sk'an ya yal, te spisil te mach'atik ay ta lum k'inal yu'un Mejiko, ya xju'ja'ya sle te ajwalil, spisil te kristanoetik, la yaiyik kera ja' jich ju' yu'un te Madero.

Emiliano Zapata sok Pancho Villa, la sjoyinik ta kera te mebaetik, mayuk stak'inik, ja' yu'un jajch'ik ta kera ta steel lum te ban ya xju' ya x-at'ejik sok te sjo tak, ja' yu'un tsobol ajwaliletik lajik ta milel jich bit'il: Madero, Carranza, Zapata, Villa sok yantik.

Bayal sk'oplal ta cholel, ja' yu'un te la skoltayik ta kera te mach'atik mayuk stak'inik soknix te mach'atiñ mayuk sk'inal ban ya x-at'ejik, ja' jich bayal wokolil k'ax le' ta jlumaltik k'alal ayin te kera ta spamal lumk'inal yu'un Mejiko.

Te ch'ajil winik

Ya xcholik te ay la tul winik ch'ach'ajb sbiil, mala sk'an at'el, ja'nax laj ya smulan naklej ta sna, k'alal ya xtikunot ta spasel sk'al yu'un te yiname, yanax laj X-ilin; jun k'aal, kaj laj ta melot'an, bin wan at'elil lek ya jpas, xi' ta stukel, ja' wan lek teme ya japs te k'ale, ja' jich ma xlajon ta winal, bajt ta sk'al la yich'beel smats' sok smachit, ja' jich kaj ta at'el, ja'nax yu'un ora ya sut'on beel ta jna, wokol ya kaiy te at'ele xi', la stek'ansba ts'inuk, kaj sk'eluy te ch'ulchan, la yil koj't'jos, xach'tiklane xik' ta wilel ta toyol, yu'un tseenax yot'an ta y ilel te winike kaj yawtabel, koantal le' ta ban ayone, xi' te winik, te jos ora noptsaj', te ban yakta at'el te winike.

k'oy ta lujchajel ta sk'ab jun muk'ulte', ja' jich kajik ta a'ye xchebalik; kamiko jos, xi'te winike cholbon kaiy tebuk bit'il ya ta aweel ta jujun k'aal, amiko winik, ma' wokoluk, jo'on ma'jten ba ta at'el, ja'nax ya xwilon ta spasil k'aal, teme ay ba la jkil yak ta lok'el ch'aail, yu'un ja' te ay abi te jwe'ele, teme ya ka k'ane, jo'on ya xk'atbujon ta winik ja'at ya xk'atbujat ta jos, ¿lek ya kawaiy? lek xi'te winike lok'xik' te winike, ja' jich kaj ta wilel ta jujun k'aal, ta steel sweel, ma' orauk la sta, jich te bit'il cholbot yu'un te jos, ja'to ta schebal k'aal la yil te ch'aile, jich bit'il te albot yu'un tejos, ora koj ta steel

te swe´ele, ja´ nax yu´un k´altil yak ta jchijk´el la sta, ta
schebal buelta la yil tebnax ch´ail yak ta lok´el ta namal,
ba yil ta ora yu´un la skuy ta swe´el, ja´ nax jun chambalam
chamenix la sta sok bayal stuil la yaiy ta ik´, slot kati te
bit´il la scolbon te jos, xi´ ta stukel, bayalix jwi´nal, kotan
xwe´onix xi´. Ta yoxebal welta la yil yak ta lok´el tsajal ch´ail
ta namalto ta abanti yak ta wilel, ora ko ta yilel yu´un la
skuy te ja´ukix te swe´ele.

Ja´ nax k´oy ta yolil ak´aletik, yu´un lajelto ta chikel te
k´altike, te la schik´ sbaa, jil bit´il ch´ilbil mut, ma´ bin ora la
sta te swe´ele, ja´ jich laj sk´oplal te ch´ajil winike.

Te chombajel ta ch'iwich

Tenanko sok Amatenanko, ya spasik bayal oxometik, k'ilbetik ay bayal xan ta chajb. Ja' ya xchombey te swinkilel te lumlumtik te le' nopolaa. Ay at'elili te ora ya xla ta pasel.

Tenejapa ja' ya xchonuok te pojib, Oxchujk' ya xchon ch'ajan, chojak' sok moral te pastilanbil ta chi. K'ankujk' ya xchon te te' jach'ubil, Bach'ajom ja' ya spasuuk te ixtabiletik ta pasbil ta ajch'al.

Ja'in lum tseltaletikto, ma'yuk te bina bayal ya xchonik, ma' spa te bit'il Sinakantan sok te Chamula, bayal bina ya xchonik stukelik. Jich bit'il nichim sok chiin.

Ma'yuk bayal te ch'iwichetik ta banti ya stsob sbaik, jich bit'il teopiska ta jujun dominko ya xlok' stsob sbaik te mach'atik le'ay snaika, sok ya xtalikuuk te swinikel te Awakatenanko, Tsontajal sok Pinola.

Tenejapa, Chi'lum sok yaxalum ya stsob sbaik ta jujun dominko bayal ta chajb te bina ya xlok' xchonike.

Ay ya xk'otik manbajel le'a te kaxlanetik, najt' ya xtalik, ja' bayal ya stsob sbaik te intijenaetike.

Ja' bayal ya xk'ot' winiketika ta sabado k'aal jich bit'il ta: Yochib,

Tenejapa, k'ankujk' sok Oxchujk'.

Ay ya xjulik lok'el ta jo'lajunwinik sok ta bajk' ta tul te winiketik ta jujun sawro, ben sab ya xjulik sok te xchombajelik.

Ja' ya xjulikaa ta wakeb, ta lajuneb ora sakubel k'in al, sok ya suf'ik beel ta cheb, ta oxeb ora smalel k'aal, ja' neel ya xbajt' te mach'a namal ayike.

Libro "la pob. indig. de Chiapas"
Autor: Victor Manuel Esponda Copilador.
pag. 207, 208.
Gobierno del Edo. de Chiapas.

Te konstitusión polítika yu'un Estados Unidos Mejikanos.

¿Bina te konstitusión? ja' ya jcholbat a wa'iy, te ja' te ley te k'ax mik' sk'oplal.

Ya awal ta yan buelta. ¿mach'a la spas te ley te k'ax muk' sk'oplale?, ja' la spas te tsoble te sbiil "Congreso Constituyente", ja' yat'el spasel te ley ku'untik te ya stojobtesotik soknix te mach'a ya xk'axiktel ta sk'inal Mejiko.

Ya yal tea jo'tak ¿bin stuul ku'untik te konstitusión? ¿bistuuk ku'untik? jich swentail into, ja' ya schap sok ja' ya yak'bey yip te "tuneletik ja', ya yak'ta ch'uunel.

Ay mach'a ya yal' ta yan buelta ¿bistuuk ya yak' ta ch'unel? yu'un ja' swenta te pajaluk ya kich'batik ta muk' ta jpsitik, pajaluk sok lekuk ya jtsob batik ta ya'antayel, sts'ibuyel, skanantayel te bina ay ku'untik, manchuk ya xlaj ta uts'inel te jlumaltik, ja'me jich ya yal te leye, ja' me jkoltayeltik ta tulutul abi.

Te muk'ul konstitusión into ja' mela yich' chikantesel ta joeb yuil yu'un febrero yawilal 1917.

Te konstitusión yame xjelon, yame yach'tesik te sk'oplale, jich bit'il ta 1917 te muk'ul ajwalil ya xjala ta yat'el chaneb ja'wil, ta 1934 te ajwlil ya xjala ta yat'el wakeb ja'wil, jich meba xchajba te bina ya sk'an te jlumaltik ta Mejiko.

Educación Cívica 5o. grado
pag. 75-76. S.E.P.

Te cha´tul Keremetik

Ay tul ants la yik´ tul kerem xch´ijtes, yu´un ma´yuk sjuy ta tajimal ta yale. La sta sba cheb alal keremetik, pajal ya xtajinik ta jujun k´aal. Ja´nax yu´un yaubenik xchebalik te alal keremetik.

Te antse jach´ snop te bin ya yut te alaletik, ya niwan kabey ti´bal sti´ik xi´; ja´ ya jk´an xjub bayal te jkale, ja´ ya kabe sti, te stibalule xi´ te antse.

Ja´uk stukel ta mebae ja´ ya kabey yuch´ te kaldoe jicha teme ma´ jujb stukele xi´ ta k´op te antse.

Jich och spas te antse, yu´un k´ux ta yot´an te yale, la smanbey sti´balul wakax, la spay, la xchabanbey lek swe´el te yale yu´un la ya xjub ta lekaa. Ja´uk stukel te

chín meba kereme, ja'nax la yak'bey ta kaldoe. Jich la spasbey ta jujun k'aal. K'ax te k'aale ma' jujb te yale, te meba kereme chikan jach' ta jujbel stukel, jich te antse la smel yot'an ja' yu'un te yal ma'xujbe.

¿Bin wan yu'un te ma' xch'i te kalle? xi', ja' wan lek ya xboon sok poxtawane ya xba kak'bey yilbon xi' ta yalel. k'ot le'a te banti sna te poxtawane winike.

-Talon tatik xi' k'oel te antse. -La' me yametik, ochan ich'a naktib xi' te poxtawaneje.

Jach' xchol te antse te binaa te yokele.

Tal me ku´latayat mantik, yakuk la me apoxtaybon te ch´in jkereme, majna´ te beluk ya spase ma´ sk´an xjub.

Aa. . . xi´ te poxtawaneje. -och yil te alal kereme, -Bina wabey swe´ xi´ te winike. -La spak´ te antse la xcholbey yaay ta lek te bina ya swe´ te ch´in kereme.

-Te poxtawane winike la spas ta mantal lek te sme´ te alal kereme: llawil yametik, te aletike ya sk´an kanantayel ta lek, pajalme sok te kawal ts´unubitke, teme ma´jkantaytik yame xla. Jich meuk te kuntikilitik yame stsajk´ ta chamel.

Teme ya awak´bey ti´bal sti´e ja´xa wak´bey te sti´balul sok te skaldoile, mele te kaldoe bayal sbitaminaul yich´o xi´ te poxtawane winike.

Wokolawal mantik ta ak´op te la cholbon belka´aye, jich ya wak´linux te ch´in jkereme xi´ te antse.

Lok´ beel sok te skereme, chikpalanax yu´un te sk´exlale.

Lok´ jun u, ben juben bajt´ te kereme. -Yu´unix kati ma jna´ smak´linelaa te kale, lek ma´ cham, melel k´ax toy ta syaubele xi´ te antse.

Escrito por: Quirino Hernández Clara
Gabino Méndez Pérez
Xona Esc. 708, San Jacinto,
Ocosingo.

Te ja´

Te sk´inalul te jlumaltik Mejiko bayal te muk´ul te´etik yu´un, sok ay bayal witsetik. Te k´alal ya sta yorail te ja´ale yaxnax ya xbat´ik. Te ja´etik te ya xko tel ta ch´ulchan ya yuch´ te lum k´inal sok ya xmalbeel ta muk´ul ja´etik, ay ya xbajt´ ta k´alal mar.

Ta yorail takin k´inal ma´ xyak´ ja´al, ya xtakina te awal ts´unubil sok ay ya xlajuuk te chambalametik. Ja´uk stukel te banti ya yak´ te ja´ale yaxnax te ya´benal sok nixuuk te chambalametik ora ya xch´iik. Jichnax yu´un yame sk´an ya pastik te banti ya ch´amtik te ja´e yu´un ya jkuch´tik. Ay me tutik te xch´amilja´ ya xtuun yu´un teya k´akbeytik yalel, te awal ts´unubil sok yu´un ya yuch´ te chambalemetik, sok ay yan te banti muk´ik te xch´amile ja´me te banti ya yak´botik lus, jichnax yu´un ay lus ta jnatik, ta kalle, ja´nix jichuulk te muk´ul pabrika ja´ ya x-at´ej yu´un te luse.

Te ja´e bayal ya xtuun ku´untik melez ja´nix kuxulotikaa, ya sak´ k´utik, sok ya x-atinotik, bayal ta chajb ya xtuun ku´untik. Teme ay te muk´ul ja´e, bayal te xtojk´ xch´in chayul ya xmuk´ub ta lek teme ma´ xyich´uts´inel.

¡Sok ya stak´ kaaytik nuxel!

Teme ya jmulan pastik into, yame sk´an kananteytik te ja´e.

Libros Rincon de Lectura S.E.P.
Editorial Patria
Pag. 4 al 28

Te meba´ker em

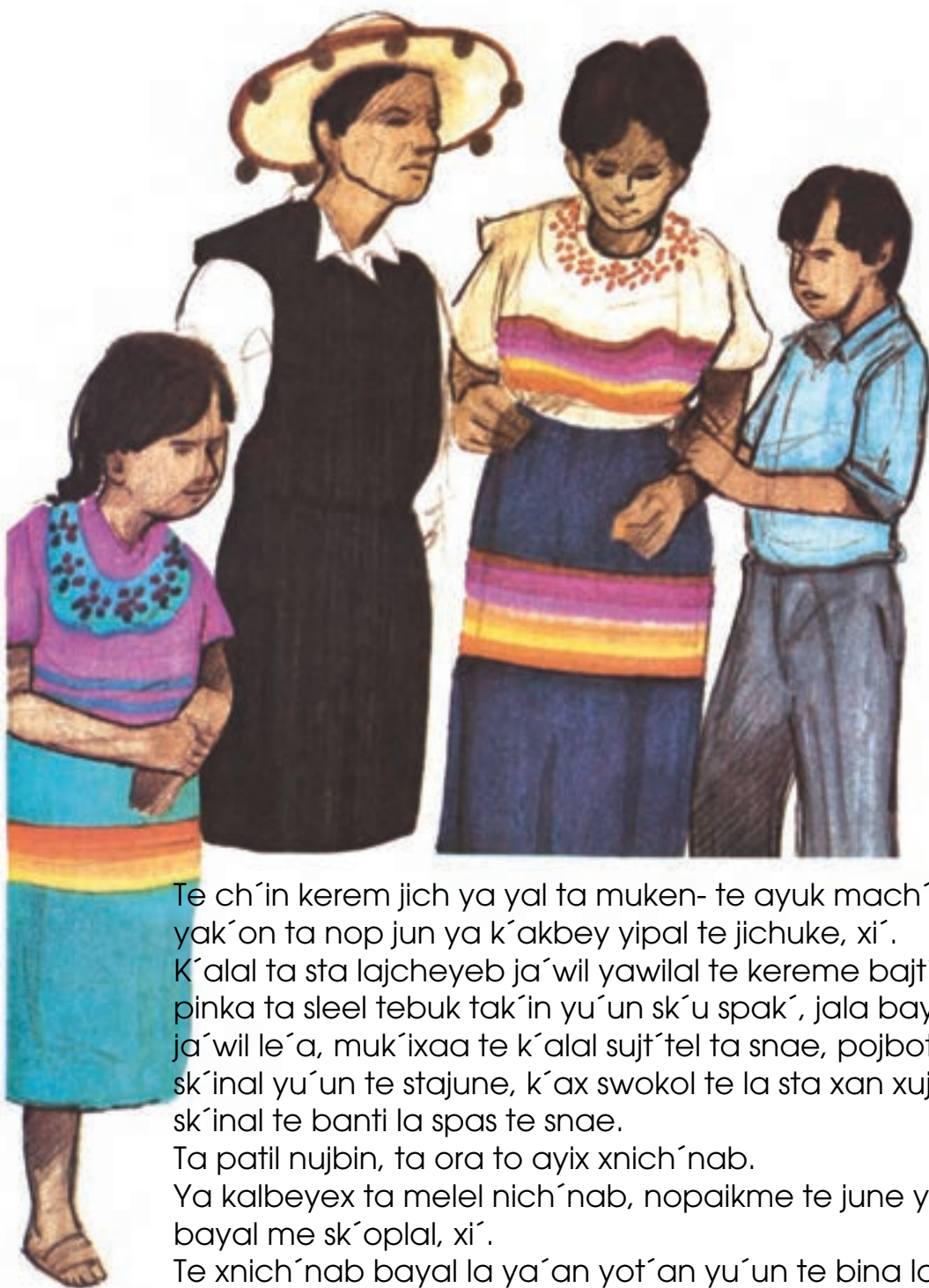
Te mamal Xel, te le´ ay sna ta takinwits, jun k´aal kaj stak´uyl te yal xnich´an, jich la yal:

Jnich´nab tsoba abaiktel ay bina ya cholbeyex, ch´amame awaiyik stojol talek te bina ya kalbeyexe. Ayix bayal ja´wil tul ch´in kerem jil ta mebal yu´un cham te sme´ state; te ch´in kerem ba sjoin tul stajun, k´ajk´alwinik te stajune ma´ sk´an teme ma´xch´uunbot te smantale sok teme ay bina ma sna´ spasel te kerem ya yich´ majel yu´un

Te ch´in kerem bayal ya x-ok´ yu´un bayal ya sna´ te sme´ state oboinax sba te k´alal ya smel yof´an. K´ax te k´aale muk´ub te kereme, ma´ xch´ay te smelof´an ya yaiye yu´un ma´ yuk mach´a ya xmambot yu´un te sk´u spak´ sok ya yil te yantik te ya xbajt´ik ta nop jun sok ya yil te bayal keremetik sok ach´ixetik te ay sme´statik te ma´ sk´anik te nop june.

Te ch´in kerem jich ya yal ta muken- te ayuk mach´a ya yak´on ta nop jun ya k´akbey yipal te jichuke, xi´.
K´alal ta sta lajcheyeb ja´wil yawilal te kereme bajt´ ta pinka ta sleel tebuk tak´in yu´un sk´u spak´, jala bayal ja´wil le´a, muk´ixaa te k´alal sujt´tel ta snae, pojbot te sk´inal yu´un te stajune, k´ax swokol te la sta xan xujt´uk te sk´inal te banti la spas te snae.
Ta patil nujbin, ta ora to ayix xnich´nab.
Ya kalbeyex ta meel nich´nab, nopaikme te june yu´un bayal me sk´oplal, xi´.
Te xnich´nab bayal la ya´an yot´an yu´un te bina la yal te statike. Ja´ lek yame kak´betik yipal te nop june meel lekme ayotik yu´un te jme´ jtatike xi´ik te keremetike.

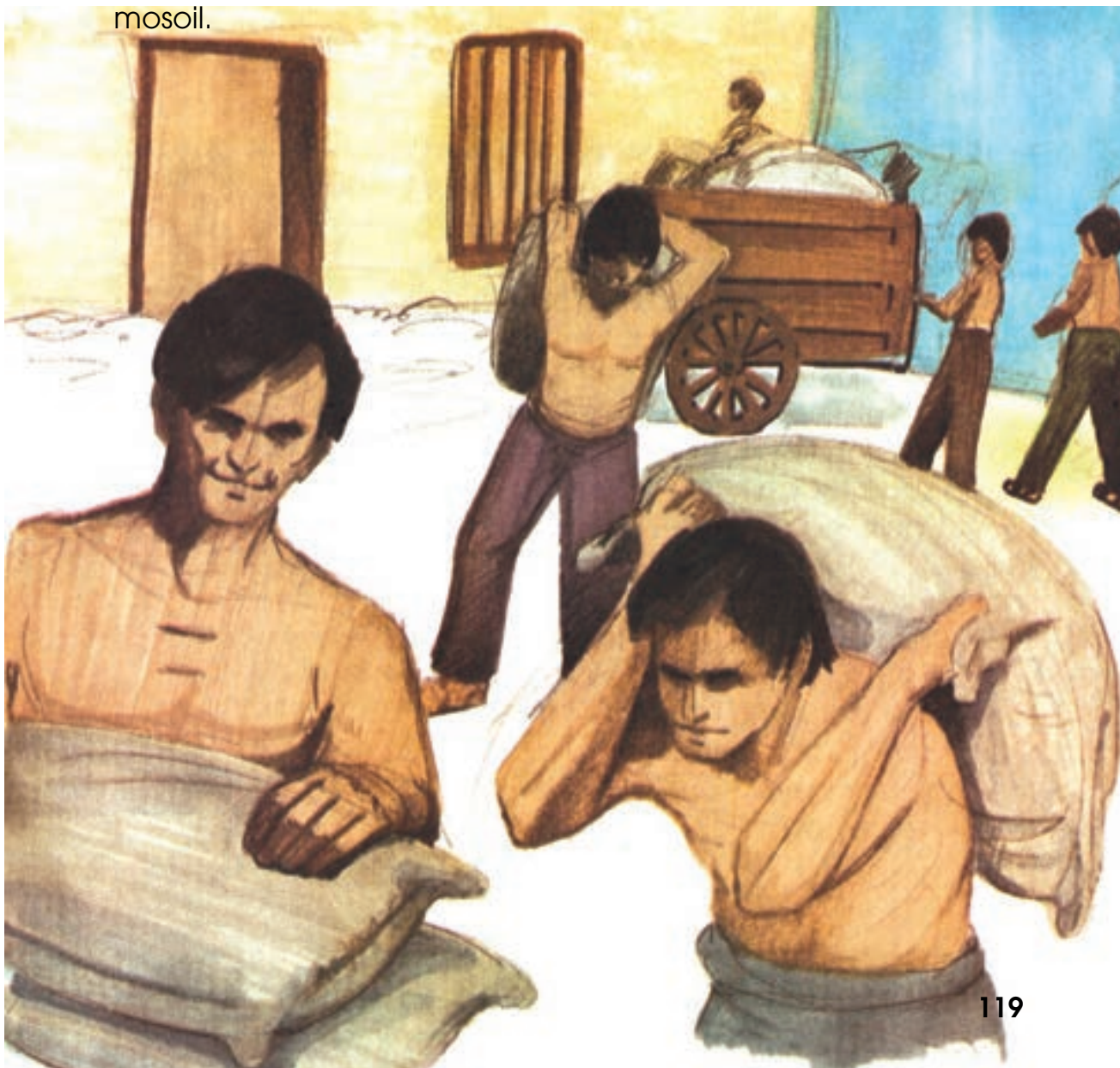
Te bit'íl chikna te lum Las Tasas

Te pamlum Las Tasas, ay ta jochol k'inal ta smaken k'inal Okosinko ta sk'inal Chiapas; ja' sk' oplal ya jkalbetik te mach' atik neel k'otik ta sjachel te slumalik. Ta sjajch'ibal ayik ta mosoil bayal ja'wil ta banti pinka Delicia te ay ta smaken k'inal Okosinko, te banti te pinkae tey lajik te stat mamalik; te sme' statik bayal ja' wil k'ax swokolik ta mosoinel, majt', anil at'el sok yuntikilik ta stojol yajwalik, te bik'tal alnich'anetik la skanantayik chambalametik ta jujun k'ajk' al mayuk banti la snopik jun ta spisilik. Te ach'ixetik sok te snanik tey at'ejik ta smuk'ul na te yajwalik sok bayal uts'inotik. La spak'ik waj, ya sk'utik xim yu'un ya swe' te chambalametik, ay mach'a ya slikik ja' yu'un ya stuun te pas we'eliletik sok ay mach'a ya xbajt'ik ta sak'el sk'u spak' te yajwalike sok yan mach'a ya smesik te muk'ul na te banti ya xway te yajwalik.

Ja´nix jich te keremetik ya sk´asesik we´elil sok skanantayel tinail ta jujun k´ajk´al, ma´yuk mach´a ya xkux yot´an ta snaik. Spisil te winiketik, antsetik, keremetik, ach´ixetik sok spisil alnich´anetik ya xjach´ik ta at´el te k´alal yak ta sakubel tel k´inal ja´to ya xkux yot´anik te k´ala ya x-ijk´ub te k´inale.

Spisil te at´el te la spasik ja´ spisil yu´un te yajwalik ja´ ma´pasta te yu´unik, ma´yuk lek swe´elik sok xujt´ ma´yuk stal´inik sok sk´u spak´ik; teme ay bina ya sk´an ya smanik ja´ ya sk´ambeyik ta bet te yajwalik. Ta patil ma´ju´ yu´unik stojel te sbetik jich ma xju´ te ya xlok´ik ta mosoil. Te pinka te ay ta ael sk´oplale, tey at´ejik bajk´ ta tul winiketik sok k´axem ta lajun winik ja´wil ayinik ta mosoil.

Ta 1953 jajch´ stsobsaik oxwinik ta tul winiketik te mach´atik ayik ta mosoinel jich jajch´ xchap sbaik te ya sk´anik tebuk te jochol k´inal yu´un swenta ya xju´ xkuxinik sok yal snich´nabik.

Jich jajch´ik ta beel k´alal ta Tustla yu´un ja´ ba sk´oponik te ajwalil te swentaine te jochol k´inal, bayal belta beenik ta yotsesel sjunik. Te k´alal jajch´ik ta sk´anel te sk´inalik jajch´ik ta uts´inel yu´un te yajwalik te k´alal la yaiy stojol, ma´ la smulan te ya xlok´ te smosotake; te winiketik te la xchap sbaik maba kom yot´anik yu´un te uts´inele, maba xiw yot´anik yu´un te bol k´optayele sok te bit´il albotik smilelik.

Jala cheb oxeb ja´wil te ak´botik te sk´inalike, ja´ to ta 1958, jalbotik mantal te ya stak´xba yilik te k´inale sok te ya spas snaik tea. Jich te oxwinik ta tul te winiketik bajt´ik ta slok´ib k´aal yu´un ba yilik te bin yilel yutsilal te k´inal. Te k´alal k´otik te banti smulanojike, la yilik te ben t´ujbil te k´inale sok bayel ste´eline te suts´ul, sok yantik bayal lekil te´etik, sok ay bayal chambalametik sok muk´ul mutetik la yilik.

K´axem toxan yutsilal la yilik te k´inal, la smulan ta lek ta spisilik. Ta yolil te k´inale, tey k´axem te muk´ul ja´ Jatate, soknix jun tsail ja´ te bayal xchayul sok bayal smasanul, sok ay bayal spuyil. La smulanik te winiketik, la yichik beel swe´ik yantik chambalametik te la staik tea jich k´ot yak´beyik yil te mach´atik ay yu´unike. Ja´ swenta jich jun yof´anik la snopik te ya xba ayinukik tea te banti te jochol k´inale.

Yotik ta ora ini tsojbajix te yajwal te k´inale sok muk´ubix te ch´in lum Las Tasas, ayix eskuela tea, bayalix keremetik sok ach´ixetik te ya sna´ikix sk´oponel sok sts´ibayel jun sok tsobolix te mach´a ya sna´ix te kaxlan k´op sok lek xchapo sbaikix te jlumaltik. Ja´ yu´un yotik ya xju´ stsalsbaikix sok te kaxlanetik te mach´a ya xlabanwan sok te ya x-uts´inwanik sok bayal lok´emikix ta muk´ul lumetik te xach´al ay ta snopel xan jun, yu´un jich ya skoltay xan sbaik ta lek ta patil.

Personal docente de la Esc.
Primaria Bilingüe de la Comunidad
de las Tazas.
Ocosingo.

Te jalbil pak´

Ay me bayal antsetik te ja´ ya sjalikte sk´u ya slapike, jich bit´il te antsetik te ayik ta Oxchujk´, Bach´ajom, Okosinko, Tenejapa, Tsontajal, K´ankujk´ sok yantikxan lumetik. Jun k´aal tul winik sok yinam talem ta Tenam bajt´ik ta ilk´in ta muk´ul lum K´ankujk´. Te k´alal k´otik le´a, la yilik te bayal jlumaltik te k´ejatik talemik; t´ujbilnax te k´in tatik xi´ te antse; t´ujbilnax ants, te ayuk bayal te jtak´intike ya stak´ xbootik ta ilk´in ta yan lum te jichuke xi´ te winike. llawil te sk´u te jlumaltike ay t´ujbilnax jalbil xi´ ta yan buelta te winke. Teme ya amulane jlebetik beel te snaule ya stak´ te ya jalbatuke xi´ te antse. Yabal ana´ spasel ants, meles ma´yuk baya apas sok chikan te bit´il chujk´ul ta pasele xi´ta tse´e te winike.

Ya jmambat beel te snaule yu'un ya apas kiltik, teme ma' lana' spasele yame kak'bat tebuk kastiku yu'un te ya'a pason ta lote xi' yan buelta te winike. Te antse mala sjak' K'alal sujt'ik beel ta snaik, ta yan k'adil jajch'ta jalab te antse, oxe semana pasta yu'un te jalbil pak'e.

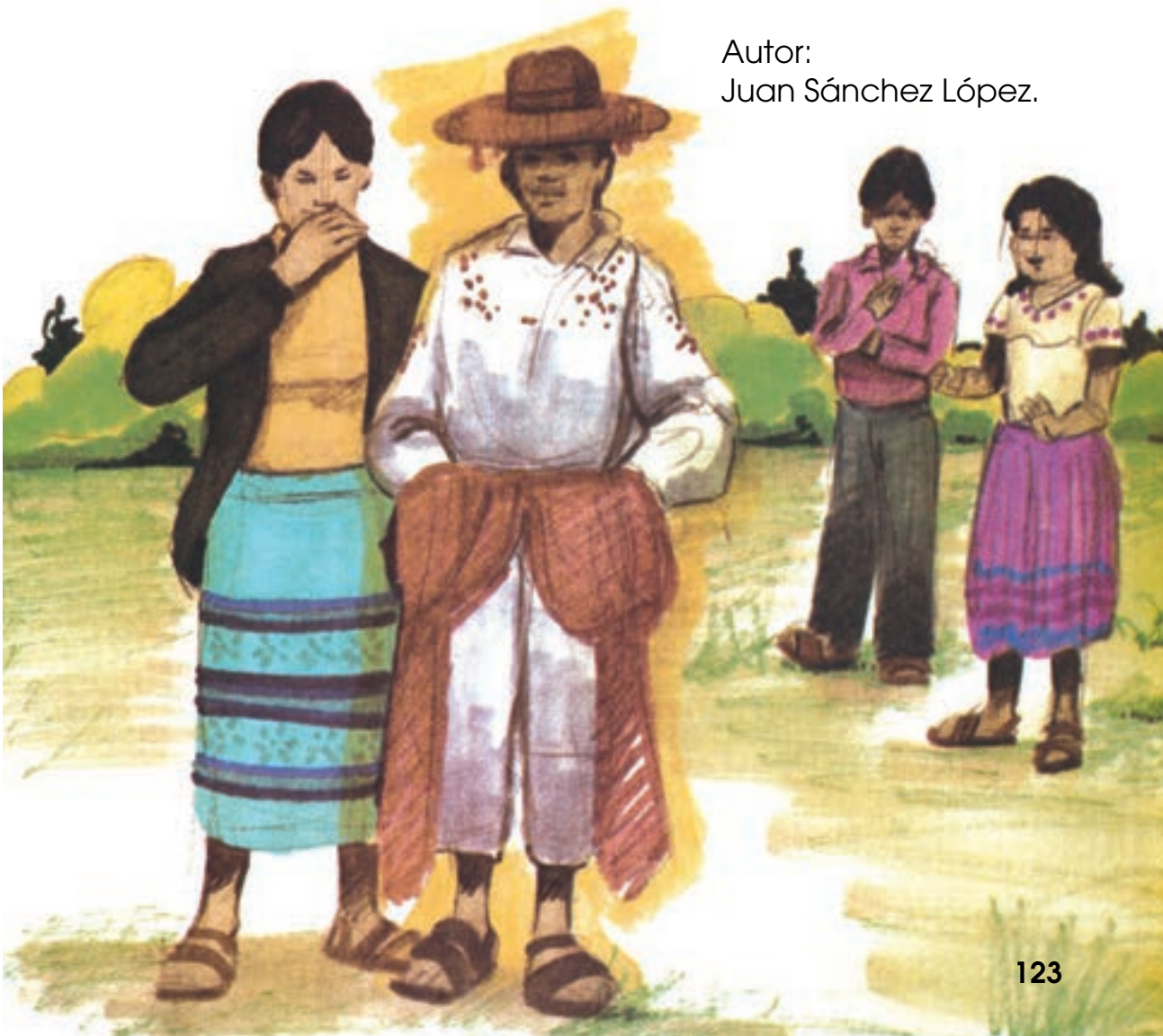
Ilawil te ak'u tatik ju'meix ku'un ¿Ya bal amulan? Xi' ta stojol smamlal te antse. Te winike la stsak yil te sk'ue jajch'ta tsee' yu'un, la sutiklan yil. Pajal sok te sk'u te K'ankuk'etike ya jlap ta ora kil teme ya jnubine xi' te winike.

Bajt' slap ta ora yil, lok' te amak', la yik'tel te xnich'nabe. Ilawil te jk'u te la sjalbon te ananike xi' sok te snich'nabe, la sutsba sok; te alaletike jajch'ik ta tsee' te spisilik yu'un ts'otol bajt' ta chukel te sk'ue.

Tsajubnax yu'un te winike.

Autor:

Juan Sánchez López.

Ya'yejul kujku mut

Ay tul mamal ay sna ta banti nopol ti' ja'mal, ta jujun ajk'ubal ya xtal ta uts'inel yu'un te kujkujmut. Te alaletik yu'un te mamale, bayal ya xiw yu'un te k'alal ya xtal ta kujkunel te mute. Ta jujun ajk'ubal jichnax ya spasulay jich yu'un te mamal la yalbey te snich'nabe maxamel awot'anik, yotik ya jmuk'tay, teme la jkile yame kak'bey tujk' ya jkil teme ya yich' ku'une xi' sok te snich'nabe.

Ta mal k'aal la xchajban te stuk'e, te k'alal och ajk'ubal la stub te sk'ajk'e la smaliy te kujkujmute.

Ay niwanix balunebuk ora ajk'ubal te k'alal tal te mute, la yaiy stojol xpochet julel ta lujch'ajel. Te mamal k'un'kun la sjam te sti' snae la sleyil te banti luchul, chamnax la yaiy yu'un te xoch'imtiknax te sk'uk'mal site, najt' la yich' te ik'e jich la yal te mamale: Ya bal atsalon awal kujkumut, k'axix kot'an awu'un sok te jnichnabe yanani' awich' yotikaa xi' te mamale, la snojk'tay, t'om te tujk'e. Chamnax la yaiy te mamal te bit'il ma' tsakot yu'une, ja'nax xbukuket koel te sk'uk'male. Tsakotbal tat xi' te xnich'nabe; k'ax yu'un, xi' te mamale, teme tal ta yan buelta le'ma xkolix abi xi'.

Te kujkumute, ma' talix ta yan buelta, k'axel la xi' te tujk'e, jich kom ta kujkujnel ta jujun ajk'ubal.

Eliseo López Gómez.
Zona 09
Ocosingo.

Te bit' il la yich' sujt' eseltel te petroleo

Ta yawilal 1938, ju' ku'untik ta spojbeyel sujt' eseltel te k'ulejetik te petroleo ku'untik, lek la yich' nopel te bin k'aalil la yich' pasel in k'opto. Te jlumaltik ta Mejiko, junax la yak'sbaik ta schapel soknix ta spasel te k'ope.

Te mach'atik le' ya x-at'ejik ta petroleo, la skomsbaik ta at'el yu'un la skontroinik te compaña yu'un te petroleo te namal talemik ta yantik muk'ul lumetik; te jlumaltik ta Mejiko koltawanik ta spisilik, ja'nix jich ta patial, bayal mach'a la yak' koltayel yu'un te ya sk'anik te ya yich' pojel sujt' eseltel te petroleo ku'untike.

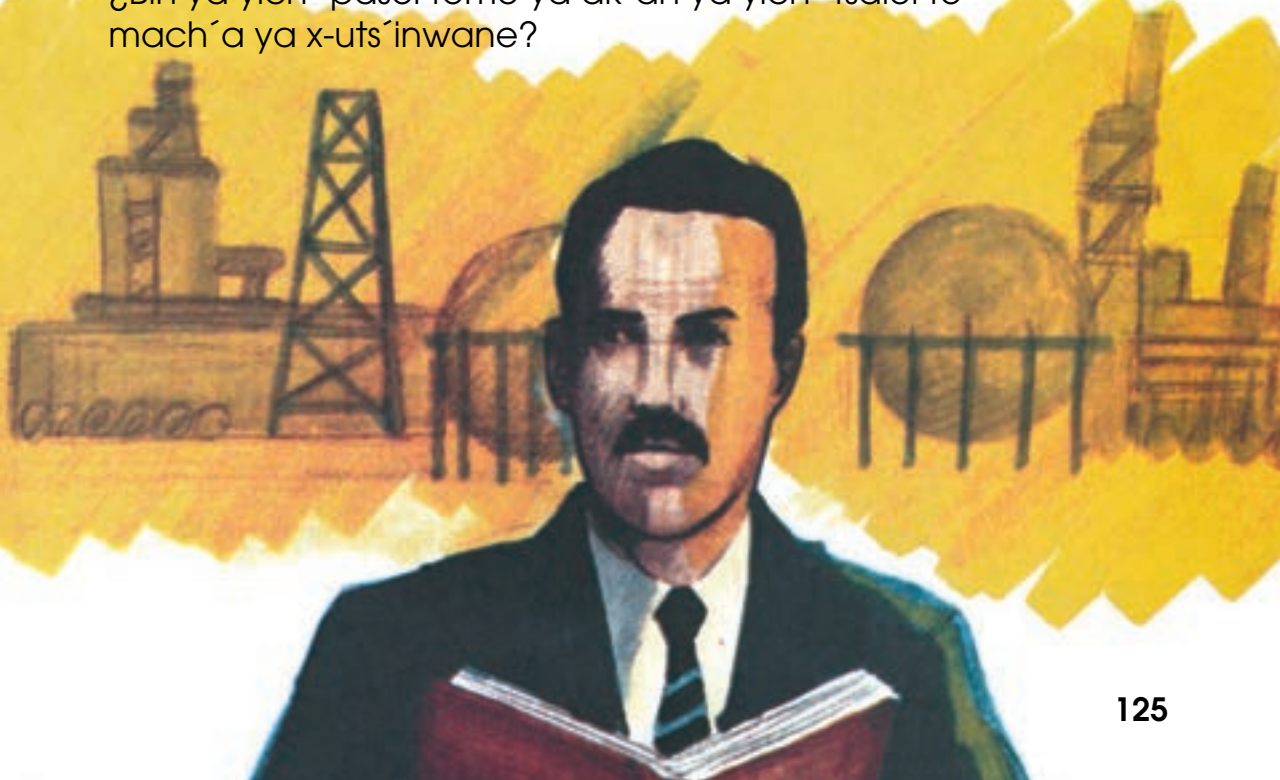
Teme ya ak'an ya xju' awu'un spojel sujt' eseltel te biluk baem ta pojel yu'un k'ulej winiketik te banti muk'ul lumetik, ya sk'an ya ale lek te bin k'aalil ya stak' ya atsal ta k'op soknix ta a'yej.

Teme tsojbnax kak'objbatik sok teme lek jchapobjbatik, yame xju' kuuntix teme ma' tsojbnax kak'obatik jich me ma'yuk kiptik abi, sok yame xju' yu'un te yan abi.

Teme k'ax bayal te mach'a xchapoj sbaik sok teme tsojbnax ayik ta spisilik jich ya xju' yu'unik ta sjelel te bina ma'lek ay yu'unik ta slumalik.

¿Bina ya ak'an ya xjelon ta alumal?

¿Bin ya yich' pasel teme ya ak'an ya yich' tsalel te mach'a ya x-uts'inwane?

Ya´yejul te “Krus ijk´al”

Ya xcholik te jmam jme´chuntik te namey k´ina, te k´alal ya xk´ot sk´alel te Ch´ul Alux sok te xch´ul sbiil, talik la ta Pokolum, tal snutsik te´eltik chij; k´alal k´otik le´a te banti sjol wits, le´kotolaa te chije, k´anla stsakik, lok´ ta anel ta ora jich ma´ tsajk´ yu´unik.

Jich yu´un te Alux, la sts´ap ch´ixte´ le´a te banti ya xk´axulay te chije, la stuy moel sit ta wits la yil jun pechel ton, buen t´ujbilnax Bajt´ sle ch´ix t´ubil taj, la sjosbe sni´ la sts´ap la smak jilel sok te pechel ton, la yal: ya xtal kil yan belta sok ya xtuun ku´un ta patil.

Te te´ la sts´un jilele k´at´buj ta bantera oxeb sbonil; yax, sak, tsaj. Te yaxe ja´ xyaxal te k´altik, te sak ja´ te xch´uunel te kat´eltik, te tsaj ja´ la te bina amen ta pasel jich la yal te Ch´ul Alux.

Te k´alal lej yu´unik ta pasel te ch´unlae, te Ch´ul Alux la sle cheb kawiltoetik te ja´ ya yilik, ya skanantay sok ya smes te ch´ulnae, albotik te ja´ ya swentain sleel te sjo´tak yu´un spasel te sk´in te tatik San Martin; te Martomaetik, wolwane yu´un resal spisil te bina ya xtuun yu´un te k´ine.

Ta patil te kawiltoetik la swaichin te Ch'ultatik Alux, la yijkitay te bantera ta wits ja'ba yich'tel'te kawiltoetik sok te sjo'tak,, la xch'uunik spasel te swaechik, baj't'ik. K'ot' le'a ma'bale' ayixaa te banterae, la spasik jilel jun krus le'a la yik'itayik ja' senyail te banterae. Cha' waechejik ta yan k'aal te kawiltoetike te manchuk ya sleikix te banterae ja' la yich' jilel te ch'ulAnjel le' ta wits, yu'un ja' ya smakaa te chamel sok te sbolil te jk'k'inale. Ya ya'yik resal ta snaik te kawiltoetik oxeb xwewexetik pajal meya spasik ta spasilik, te me laj yot'anik ya xtalik le' ta wits oxeb dominko ya xba xcha' ya'yik resal le'a, jich meya spasik ta spasil ja' wil jich albotik te kawiltoetike. La yak'beyik sbillin "Krus ljk'al" jich la yal namey te man me'chuntik, te la xwaechinike kuxul muk'ul winik la te mach'a yich'oj te banterae sok bayal la yu'el. Jich jajch'ik ta resal te kawiltoetik ma'ba ch'ayem yu'unik te bit'il la spasike melel ya yalik te namey bayal la ya xkoltawan, ya smak tebin chopolil te ay ta yantik lumlumtik. Te winiketik ya yayik resal wakeb dominko ta snaik ta jujun xwewex, oxeb buelta ya sapsik le'a te banti kruse.

ta spisilik ay jun xcha´winik parajeetik, ay waktul wolwanejetik yu´unik ja´swenta sleel te bina ya xtuun yu´unike.

Te sbabial kawiltoe ay ta paraje Kotolte´, te xchebal bankilal ay ta paraje Ts´ajk´ujbiljok´, te yoxebal bankilal ay ta paraje Tsajalch´en, te xchanebal bankilal ay ta paraje Sibanilja´, te yoebal bankilal ay ta paraje Yaxanal, te swakebal bankilal ay ta paraje Majben-Chauk.

Teme k´ot sk´alel, ya ya´yik te resal ya stsobsbaik ta spisilik te winiketik le ta krus ijk´al, ya snub ta spisilik te sk´abike ya xjajch´ik ta k´op jich ya yalik to: Ban ayat tat, bankilal, junaxbal awot´an julat muk´ul tata bankilal. Wokol la yalbotik te kanan ku´untike te jtatik Martin sok te ch´ul sbiile ak yak´botik perton muk´ul tat bankilal, ja´at ja wich´obotik jch´uleltik muk´ul tat bankilal, wokol la yal te kanan ku´untik ch´ul Martin sok te ch´ul sbiil, aka yak´botik perton yu´un te jmultik muk´ul tat bankilal. . .

Teme laj yot´anik, ya slimik ijk´al tsots ya skuyik ta mexa yu´un le´ ya yak´ikaa te bina yich´ojike jich bit´il: wamal, chi´ilja´, te tsuilmay, axux, lobalil may. Ja´ te tsuil maye cholochol ya yak´ik le´ ta sba te ijk´al tsotse, ja´nix jichuuk te slimetaetik yu´un te chi´ilja´e le´ya xchol ta tiil; inte bankilale olil ay stukel.

Teme laj yot´an slok´esel ta majt´anil, ya sle cheb winiketik, tul te mach´a ya skanantay mexae, te yane ya spuk te maye ja´ neel ya yich´ te tij arpae, kitara, lawel. Oxeb buelta ya spasik ya xbat´ik wak tul bankilaetik ta yan ch´en, ya x-ochik beel jo´lajuneb metro snat´il ta yutil, ya sleik baluneb ta ch´ix te sni´ taj ja´ ya skuyik ta kantela. Jich ya smak bey sitikaa te swinkilel yantik lumlumtik.

Te mach´atik ya yaay resal ya sjots´ik lum ya smuk oxeb ni´ taj le´a ta juju´mejch´ ta krus, ya smak jilel ta pejch´el ton.

Ya yalik te namey te wakeb bankilaetik te ja´ ya yaayik resal junaxme yot´an ya spasik yame sk´an skanantay sbaik swenta jich bayal yutsilal te lume.

K´alal ya suj´ik tel te bankilaletik te banti ay te sjo´take, ya xjul xcholbey te bi´il pastaj te at´ele jich ya yal: Tatik winiketik la kaaytikix te resal, la pastikix te smakibal sitil, ja´nax te ja´atike ya me sk´an akananteyabaik sok te awal nich´nabike yu´un ma´jk´antik te ya xbolob k´oplattik. Jich ma´x-och telaa te chamele, meel la spastikix jilel te smak´ibal sitile.

Ta slajibal, te k´alal ya xla yot´anik ya spatbey sbaik yot´anik, ya yalik: la ts´ik tikix wokoltik, le´ ya xbotikixaa yanto buelta jk´oponbatik kanantayabaik ta lek tatik winiketik.

Jich la stak´uy sbaik te me´el mamaletik te namey te k´alal ya xk´axik ta xch´uunel mantal, yu´un te krus ijk´al le´ ta slumal Tenejapa.

La xchol k´op: Alux Ernantes Kusman
La sts´ibubey sk´oplal: Pekro Jiron Ernantes
sok Mikel Jiron Lopes, bats´il k´opetik
jach´emik ta Tenejapa.

Te kolotik ta wokolil

Te namey, ma'yuk kaxlanetik le' ta k'inal to, jo'otiknax le'otikaa. Te k'alal tal kaxlanetik ta españa jul le'ta jk'inaltik Mejiko yawilal 1521, te k'alal jule jajch' yuts'inotik; la smajotik, la yelk'anotik, la spojbotik jk'inaltik, la smosoinotik, la smilotik sok la smilik te ajwaliletik ku'untik, ja' sbiil Moktesuma sok te Kuautemok jich tub te jts'umbaltik. La yich'uts'ineluuk te ijk'al winiketik te le' slumalik ta Afrika la yich'iktel ik'el le'to ta jlumaltik Mejiko yu'un ya sujik ta tulan at'el. Te uts'inele jala jo'lajun winik ja'wil. Te kaxlanetike la yak'ik sts'umbalik ta stojol jlumaltik, jich ayin te kaxlanetik, mulatoetik, krioyoetik sok te samboetik le'to ta Mejiko.

Ay tul mamal Kura, Mikel Hidalko Kostilla sbiil, la sna'bey yobolil sba te jlumaltik ta uts'inel. La schapotik ta lek te mamal Mikel Hidalko Kostilla la sta sk'alel te awun ta ajk'ubal ta jo'la juneb yu'un septiembre sok jun stabal yu'un septiembre te k'alal jajch'te kerae. Kajik ta kera sok te kaxlanetike, mulatoetike sok te samboetike, yich'ojik beel ste'ik, sjimoch'ik, smachitik sok stujk'ik; olil xcha'bjak' ta jtul te winiketik sok antsetik te k'alal jajch'te kerae, k'alal k'ax cheb oxo k'aal la stsobs baik ta jo'winik mil ta jtul. Te kerae le' ayin ta Mejiko jalaj bulucheb ja'wil, laj te kera ta 27 yu'un septiembre ta yawilal 1821, te kerae ja'ju' yu'unik te jlumaltike. Te k'alal sujt'ik ochel ta yutil lum Mejiko, jajch'ik ta spasel k'in: la schik'ik sibak la stijik kampana, la stijik kitara sok tseeniknax yu'un te ja'ju' yu'unik te kerae, jich utsubotik tebuk.

Te sakubel k'inal ta ja'mal

Te bina ya stijotik te k'alal ya sakub k'inal ta yanil muk'ul te'etik, ch'inlajanik nax ya xjajch'ik ta awte ja'mal mutetik, te yal xmoiknax te smuk'ul sok t'ubillknax ta ilel yu'un te sbonil sk'uk'male. Te k'alal ma'to chikan talel te k'aale ma'yuk sik, bujts'anax te xk'ixinal te balumilal, ya mulantik x-ochotik ta nuxel ta muk'ulja'. Te banti ya yak' bayal yaxinal te muk'ul te'etik.

Ya xjajch'ik ta wilel te lajchay koj't sakil pechetik, te k'alal ay swi'nalik le' ya xkoj te banti pakalik te wakaxetik te ja' ya sti' te sipetik.

Te banti bayal sk'ab te muk'ul te'etik binax yot'an ya xk'ajinik te xtoj't, yan te puyuch'etik sok te jojk'otoetik yot'an sk'tebeyik te sk'ayoje, ma'xlok'ta k'ajintayel yu'unik. Te k'alal ya xchikna tel te k'aale, ts'inax ya xtal te xojobil ta yabenal te'etik, xpayetnax ya xtal yu'un te ik', jichuuk te yabenal ja'maletik xlemlajanax ta ilel te sbonil.

Ta ora to k´ux aybilix te te´etik, ya yich´ix ts´unel ta jujun pam lumlumtik, meel ja´ ya yich´ tel te lekil ik´ teya kich´tike.

Te banti muk´ul ja´maletik ay staojikix ta lek te muk´ul te´etik, ay ya staik snat´il ta jo´lajuneb metro te stoyolil, Teme yu´un ya xtuun ku´untik te te´e ya jts´etik jich bit´il yu´un: si´, yoyal na, makte´ chikan bina ya sta stuul ku´untik, meel te te´e yu´unix ya xtuun ku´untik ta balumilalaa, ja´nax yu´un teme la jts´etik ch´ix te´, yame sk´an ts´ unbetik jilel wol sjelol.

Jich ya xtalik ta wayel le´a te te´eltik chambalametik: te chij, wamal chitam, ib sok jalaw. te chambalametikto yame sk´an te ma´ xyich´uts´inel, ja´nix jichuuk te te´eltik mutetik.

Meel ay chiknajem sk´oplal tema´ xju´ ya kuts´intik te chambalametik, sok ma´ jmiltik te te´etike.

Escrito por: Enrique Dominguez Mendez
Domingo Sántiz Gómez
Zona Esc. 708, San Jacinto,
Ocosingo.

Sk'oplal ijk'al sok ch'aben wakax

Te namey k'inal ay swokolik te meel mamaletik te bit'il ya xbeenik ta Jobel, ma stak' te ya xbeen ta stukelik yu'un ay uts'inel ta be, ay bayal milel, sok ay ijk'al te ya x-ik'wan beel le'a te banti yak ta pasel muk'ul ch'ul naetik, le'ya xbat ta pak'el ta ts'ajk' te mach'a ya stsakotbeel. Ja' yu'un teme beenik ta Jobel, ya stsob sbaik ta cheb oxeb, swenta ya skoltay sbaik ta uts'inel, sok yakan ya xbeenik meel ma'to ayukaa te karoe jich bit'il ta ora to. Jun k'aalil oxtul mamaletik la xchap sbaik ta beel Jobel, la yak' lok'esel smats'ik, swajik sok xchenek'ik meel cheb oxeb k'aal te ya xbjt'ik, jun k'aal ya sle sbilukik sok jun k'aal te ya sujt'ik tel. Jich yu'un te mamaletik lok'ik beel, jun yot'an bajt'ik, lek k'otik ta Jobel, ta yan k'aal la sle te bina ya xtuun yu'unik ta snaik. Ta yan k'aal sujt'iktel

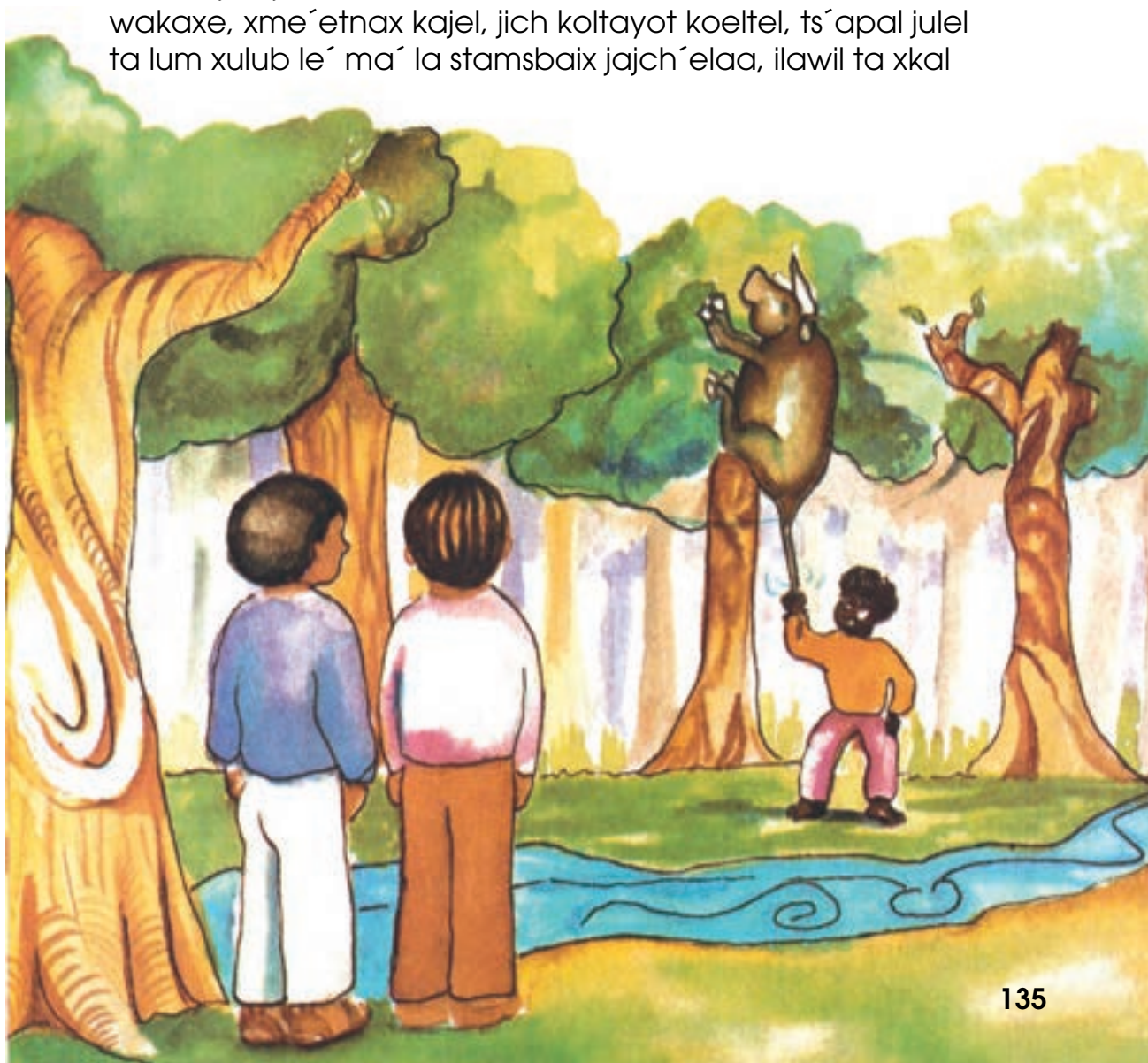

ta snaik lok´ik tel buen sab; ta olil be la staik muk´ul ja´, le´
la yuch´ik smatsikaa, chamnax la yaiyik te nakal julel tul
ijk´al ta mejch´ tija´, xcha´kuchine yakan, yak ta ts´ujts´ub
sok yak ta slikeyel jil tsajal chujk´ilal.

La yal te cheb mamaletik, ilawil maxana´ yotik yananix
xlajotikaa xi´ik. La yalte tul ch´iel mamal: Ja´ awal meto,
ma´ xiwex ma´ x-ajch´ kot´an ameto, tsobonik tel skomlel
awajik sok amats´ik swenta yu´un ya jtsak kipaa, xi´.
Te cheb mamaletik, la tsobeyik swe´el, yak ta a´ ye
yot´anik, meyel bal xi´ik. Laj yot´an ta we´el te ch´iel
mamale, la sbalch´un sba ta lum, k´atbuj ta ch´aben
wakax.

Jajch´ta tajimal sok te ijk´al; toj, toj, toj, xi te ijk´ale.

Ma´ba jalajik, likot moel ta sne ta olil ch´ulchan te ch´aben
wakaxe, xme´etnax kajel, jich koltayot koeltel, ts´apal julel
ta lum xulub le´ ma´ la stamsbaix jajch´elaa, ilawil ta xkal

lajix te joytike, lajnixme jkal banti ya xbootik meel malix te k´aale xi´ik te cheb mamaleyike, la xhap sk´opik teme tal yotik bin ya kutbatik xi´ik ta snopel, ya jpastik kiltik, jichaa teme lajotike xi´ik. Jajch´ik ta kera sok te ijk´ale meel te cheb mamaletik k´ajk´ te xch´ulelike, la swoloik moel ta ch´ulchan ja´ la slebeyik ta chik´el te yite, meel ja´ japal tebuk te bit´il ya stak´ stsalikaa.

¡Jupa, jupa! xi´ yu´un k´ajk´el te ijk´ale, k´un k´un kom k´inal yaik te cheb mamaletik yu´un bayal ya´lel te ijk´ale sok bayal sikil, juju teb xanix xlemlajan ta xch´ulelike.

Ay cheb antsetik lok´emik ta paxal ilotik yu´un, ja´ joytik meto xi´ik meel pajal xch´ulelik sok te cheb mamaletike, ja´ lek ya xba jkoltaytik xi´ik xchebalik, yipiknax koel.

Jich ju´yu´unik te cheb mameletik sok te cheb antsetik. Te ijk´al k´alal ta k´antajal k´ot ta lajel yu´unik.

Autor:
José Gómez López
Pak bilna.

At'el ta lum k'inal

Te at'el ta lumk'inal le' ta jlumaltik yu'un Mejiko, ay bayal ta chajp te bit'il ya yich' pasel, soknix tsobol sk'oplal ta alel k'alal sjajchibal te at'el ta lumk'inal, ta ora into, ya jtulbeytikix bayal sit te awal ts'unubile soknix ya jnatikix Sts'unel ta lek; te winik, ya xtuun yu'un swe'el te bin ya yich' ts'unel ta lumk'inale, ja' yu'un te k'alal kaj snopbelik te at'ele, la sleik te tut ja'maletik sok la sts'unik, ja' jich kaj snopbelik te at'el ta lum k'inal.

Te bin awal ts'unubil la sts'unik ta sjajchibal le' ta jlumaltik Mejiko, Ja' te: Ch'um, ich, chenek' sok ixim, ka stsabelik te ban lek te sbak' te bin sts'unojik, yu'un ya xtuun yu'unik ta awal ts'unubil, ja' jich la staik te muk'ul iximetik, ta ora into ja' weelil yu'un ta spisil te kristanoetik te nakal ta Mejiko.

Te neel winiketik, ja´ la skajik ta at´el te lumk´inal, ja´ yu´un te kaj ta lajel te swe´elik, te namey ma xyaik at´el, ja´nax, ya smilik te chambalametik yu´un swe´elik, k´alal tsobajik bayal te neel winiketik, ma xtik´bajika te sweelik, te chambalametik kajik ta lajel, ja´ jich kaj snopbelik bin yan at´el lek ya spasik, la sleik sit te´etik yu´un sts´unubik, ja´ jich kaj snopbelik ta at´el ta lum k´inal.

Ta ora into, bayal bin ya xtuunix yu´unik ta at´el, jich bit´il ya yak´besikix xpoxil te sts´unubik, ay mach´a ya sits´anbey ja´te k´alal ma xyak´ja´al, yu´un bayal ya stsobaj yu´unika te sit te sts´unubik, ay bayal bin ya skapikix sok te lume, ja´ yu´un ayix ta ts´ilajel, sok ay te ban ma sch´iix te awal ts´unubil, te te´etik yakalix ta lajel, ja´ yu´un ya sk´an lek ya jk´uxutaytik.

Ya xcholik te ay lajuneb buelta cha'tul winiketik s-amigo sbaik, bajt'ik la ta beel ta ja'mal, ma' la yich'beel stujk'ik yu'un ya skoltay sbaika te bin chopol ya staik ta bee, schebalik tseetnax yot'anik ta a'yej k'alal ayik ta bee bael, ja' yu'un ma' la yilik ta ora te yakalik ta t'unel ta jkojt' osoe, te chambalame ben k'ajk' stalel, ja' yu'un ya sk'an ya swe'ta ora te cheb winiketik, sok ja'yu'un te ayix ta che' k'aal te ma'yuk ni xujt'uk bin ya sta swe'e, te osoe la snop ta sjol te la staix te swe'el te bayal sbujtsan ta tuuntelese, ja' yu'un te ma'yuk bin ora ay lek ya sta te swe'ele, te bit'il la snop ta sjol te osoe, ma' jichuk k'oy ta lok'el, te jtul winik la yak'ta wenta ta ora te ay kojt' chambalam ay ta t'uneli yu'une; la xi' bayal, ja' yu'un lok'ta anel, basnak' sba ta ban ma x-ilot yu'un te osoe, ma' taot la nutsel, ja' yu'un ju'to smoel ta jun muk'ul te', te syamigoe ma' ju' ja' yu'un, lok'ta anel ta ora, ja yu'un te ma' la yil bit'il tal te chambalame, ja'nax la stejk'an sba ta yolil be.

K´alal la sk´an lok´ ta anel, nopolayix yu´una te osoe, ja´ yu´un la smets´ansba ta lum, la spas te bit´il chamenix. Te osoe, k´unk´un la snoptsansba tal ta ban metsel ta lum te winike, kaj yich´ulambey yik´, te winik la skup yik´, la skuy sba jich bit´il chamenix, te osoe la snop ta sjol te ma´ lekukix te swe´el la stae, ilin bayal, ja´ yu´un la yijkitay jilel. K´alal ma´yukix te bin yakal xi´belik, te winik metsel ta lume, la stej´an sba, kaj slebel banti bajt´ te syamigoe, la yak´ kuenta ta bajt´ix te bin yakal xi´bel, kojtel te banti kajal ta te´, la sjok´ibey te syamigoe:
¿Bin la yalbat taja chikin te osoe?
La yalbon te mach´a ya yijkitay syamigo teme ay bin chopol la stae, yu´un xiwel winik abi.
Ja´jich la j ta cholet te loil k´ope.

Autor: Antonio Vázquez Gómez

Te mantal la yalbey snich´nab te Astekaetike.

Jnich´an:

Tinanaba sok ich´a ta muk´te me´el mamal sok mayuk me mach´a ya abaj ta awot´an.

Te mach´atik mebaetik sok te mach´atik ayi swokolik, ma´ xa k´ atbunaba ta uma´ ta stojol albeya lekil k´op ya yaiy. Ich´a ta muk´ ta spisil alumal, jichnix bit´il te ame´a tat melel ja´ yak´obat akuxlejal, awe´el sok spisil bin ya xtuun a wu´un. Maxa t´un te alnich´an te ma´ xyich´ ta muk´ te sme´ stat, te janax baem yot´an te chopol at´el, teme ya at´un te mach´a amene, jichme amen ya xlok´at ta patil. Jinch´an, maxa laban te mach´a mamalixe sok te mach´a ma´ ts´akal ya awile sok te mach´a stao palta sok te mach´a ch´ayem yot´an ya awile, ma´ bixa awalbey sok ma´ amenuk xa k´opon, pek´el xa awak´aba sok xi´a, teme ayuk banti ya sujt´ ta awenta ta patil teme ay mach´a ya alabane...

Mame xbaat le´a te banti maba ik´bilate sok mamexa jak´ teme ma´ jauk awu´un te ayeje yu´un mame lekuk ya x-ilotat.

Ta awat´el sok ta ak´op ya xchikna te lek ch´ij tesbilate.

Teme jajch´at ta a´yeje mamexa majulay ak´ab ta jichnax
 sok mame xa ts´okbey ya´yej te mach´a yak ta k´ope.
 Teme ay mach´a tulan lekil k´op yak ta yalal sok teme ma´
 jauk awuenta stojtesele mamexa jak´, yan teme ja´at ay ta
 awenta stojtesel te a´yeje neel mexa nop ta lek te bina ya
 awale yu´un jichme ya xch´uunot te ak´op.
 Teme ya xbaat ta tsaanjibal mame xjalajat bayal le´a sok
 teme baat ta ch´iwich mame xjalajat ta lek le´a te banti
 ya xk´ax te yantike.
 Teme ya´a toyaba te k´alal yakat ta beel mame lekuk sok
 mame xanita ka´bik ta beel. Ja´ mexa k´eluy te banti
 ya xbeenate. Teme ay mach´a tal le´a te banti yakat ta
 beel bele, k´ejaba yu´un yame xk´axaa te yan beel.
 Teme ay mach´a ya sapbat at´el nopame ta lek teme ya
 ach´uun, yu´unu ya sk´an ya yilbat a wot´an, Teme lek
 la apas te at´ele yame x-ich´otat ta muk´sok yame xle-
 kub ak´oplal yu´un.
 Mame solat k´axel ta stojol te me´el mamaletik ta jichnax,
 ja´to teme la yalbat; teme ay la join ta we´el mame ha´uk
 neel ya xjach´at ta we´el uch´ajel sok luchbeya te swe´el
 yuch´bal teme jich ya sk´ane yu´un jich me muk´ sk´oplal
 ya xk´ot ta yot´an te awat´ele.

Teme ay bina ak´botate mame xa baj manchuk teme ma´yuk bayal sk´oplal sok mamexa wak´ ta ilel bit´il ya x-ilinat ta stojol te mach´a ya yak´bat te a majt´ane teme ma´la a mulane.

Mamexa awaiy elek´ta atukel soknix yantik melez ja´me ya aboltesbey sk´oplal te ama´ atate.

We´an ta yat´el ak´ab yu´un jich bujts´an ta tuuntesel te a we´ele. Ilawil jo´on jnich´an, sok jk´ab sok jchik´ te ya jlebat awe´ele, ma´ yuk te bina ma´ kak´obat te bina ay ta jwenta yak´el, spisil te bina tulan sk´oplal, kak´obtime, mame kelek´uk sok mame ayuk mach´a jpojobey sbiluk, yantik.

Mamexa pas lot, melez te lote mulilme. Teme ya amulan yalel te bina yalojbat te yantike mame xa wak´bey sjoy, ja´nix mexa wal te bina albotate. Mame muken jk´optaytik te yantik, mame xa wal teme ay bina amen la awil ma´ yu´unuk yaa lebay xpoxile.

Mame xa toy aba sok mame xa jach´k´op ta stojol te yantike.

Teme ay la awich´ tikunel ta alk´op, teme ilin te mach´a ya yich´ te june mame x-ilinat yu´unuuk, teme la sjojk´ibat te ma´ch´a la stikunate toj mexa cholbey yayi te skoplale, mamexa wal teme ay bina ya xbolob yot´an yu´une, jich mame xjach´ k´op yu´unik ta patil.

Teme ay mach´a yak te aye te le´ ayatukae mame xtajinat, mamexa wixlanlay awakan sok mame xtubajat. sok mame xjajch´at teme nakalate melez ja´ meya awak´ ta ilel te atalele.

Teme ay bina ay awu´une mame xjelawat sok ta stojol te mach´a ma´yuk yu´une, melez ja´ yak´obat te yose, te me ya atoyaba soke te bina yak´obat te yose ja´nixme ya spojbat suj´el, yu´un yame yak´bey yantik.

Alame wokol yu´un teme ay mach´a yak´bat amajt´ane sok mame xjowejat yu´un teme bayal te bina x-ak´botate. Teme yakat ta we´ele, mame xa wak´ ta ilel teme ilinemat sok teme ay mach´a jul ta ana te k´alal yakat ta we´ele, ak´beya tebuk te bin yakat ta stuuntesele.

Teme ay ajoy te we´ele maxa k´eluy ta sit, ja´ lek teme ja´nax ya a k´eluy te awe´ele, sok mame alimaluk ya xwe´at jich maxa jik´an te bina yakat ta stuuntesele.

Teme tsobolat ta nainel yame sk´an te ya akanatay ta lek te biluketik yu´un jich mame xbolob yot´an te yantike.

Teme lekat ta alalile jich me ya yiluuk te yantik te mach´a amen yat´elike.

Ja´nax a bi jnich´an

Fragmento de:

Francisco Javier Clavijero

Educación Cívica 5º grado.

pag. 94, 95.

Te bin ut'íl ya yich' pasel te oxom

Kol spisiluk ma'ba ch'ayem ta yot'anik te antsetik te bin ut'íl ya yich' pasel te oxome.

Ya jna' te nameytel, te jmejune bayal ya spastilay te oxome.

Te beluk la spas neel la kile, ja' ya sle neel te k'anál ajch'al, sok te baxe, ya xchew ja'to teme jicha jil yu'un te bit'íl lum, patil ya swowts' te ajch'al sok te baxe ja'to teme jichjil te bit'íl ajch'ale.

Teme wojts' yu'une ya sle xejt'el ch'ujte yu'un le ya xjajch'ta pasela sok jich la lek sepel ya xlok'a te yit te oxome sok ya sbal te ajch'al yu'un le' ya sts'otilay tel moelaa. Ja'to chikan teme la sta te bin yilel smuk'ul ya sk'an spas. Teme pasta yu'un ya stakintes ta k'aal, patil ya sbaktes ta ba k'ajk' ja'to teme bakub ta lek yu'une.

Ma junuknax ya spas, ay ya spas ta jo'lajuneb sok ta joebxchawinik, mehel yu'un ya xba xchon ta k'ankujk' ay oranax ya xbajt' yu'un sok ay ma xbajt' lek yu'un, teme ma' chon spisil yu'une ya xk'ax sjap ta nanatik sok ay ya sjelik ta ixim ta chenek'sok ta ich', jich ya spasulay ta jujun semana.

ESCRIBIO: JAVIER GOMEZ LOPEZ
RESPONSABLE DE LA U.R.B.
OCOSINGO CHIAPAS.

Te chon kapeletik

Te mach´atik ya x-at´ejik ta ts´un kapel le´ ta sk´inal Okosinko, ya xlok´ik tal ta schonel te skapelike, le´ ta ban ya xmanot ta Okosinko, teme bayal la stulbeyik sit te skapelike, sok teme namalnax ban ya xtalike, ya skuchik lok´el tal ta kawu te skapelike, k´alal ya xk´oyik ta karetera, ya smoestik tal ta karo, ja´ jich ya xjul yu´unik le´ ta ban ya xmanot, te mach´atik nopol ban nakalike, sok teme tebnax la stulbeyik sit te skapelike, ya skuchik tal ta spatik; k´alal ya staik k´oyel te ch´iwich tey ya xchonikaa. Te chon kapeletike, ma´ spisiluk ben lek ya xbajt´ ta chonel yu´unik, teme ma´ lek la stakintes te sbak´ skapele, ya xpejk´anbeyot bayal te stojole, aynix yantik winiketik te juch´bilix ya xchonik ta slumalik, te mach´atik ma´yuk skapel, ja´ ya smanbeyik te mach´atik bayal yu´une, ya xchonik ta jun moch, ta jun stes´, ta jun lata, ta jun tasa, bayal stalel bit´il ya xchombajik ta juju tul, ta sleel slekil yutsilal te yat´ele, ja´ jich ya sta te´buk stak´ina, yu´un ya xju´ sman te bin ya xtuun yu´un ta jujun k´aal.

Lekil mantalil yu'un te neel me'il tatil

Te k'alal ma' to xulik tel ta jlumatik te kaxlanetik te talik ta Esapaña, bayal t'ujbil k'op sok te lekil mantaliletik te sna'ojik sok te ich'bil ta muk' yu'unik te jlumaltik.

Te k'alal ochiktel sok stujk'ik sok swinik te Hernán Cortés bayal lajik te jlumaltik sok la yich' jelel te xkuxlejalik, la yich' tubel te lekil mantaliletik yu'unik sok spisil te bina xch'uunejik.

Ta ora to, ya ak'opon cha'oxbaluk te lekil mantaliletik yu'un te me'el mamaletik te namey.

“Ma' mexa tse'luy me'el mamal sok chameletik.”

Ma' mexa tse'luy, ma' mexa la'ban, ma' mexa lotiy te mamaletik, te me'eletik sok te chameletik, te mach'a ts'otol ye ya awile, te ma'sit, te mach'a bijnax lek sit, te mach'a k'okem sk'ab, te mach'a ma' ts'akaluk yok, te mach'a ya stas yok sok mach'a ta sk'ab ya xbeen, sok te mach'a uma', sok nix te mach'a ma xyaiy k'op, ja'nix jich te mach'a boloben sjol. Te mach'a ay ta chamel, te mach'a ya xch'ay ta sk'op ya'ye, sok te mach'a ya sta palta mame xa laban.

“Ma´ mexa wuch´ trawu sok maxa wuch´ te bina ya xbolob ajol yu´une”

Lek mexa k´opon te ajo´take, ich´a ta muk´ te antsetik soknix te winiketik, ch´uumbeya me sk´op sok lekuk a wof´an ta stojol jich lek akuxinel sok ya xnajt´a xan a worail yu´un. Ma´ jauk xat´un te mach´a ja´nax yakubel ya sk´an sok te mach´a ja´nax baem yof´an aw ta bebetik jich bit´il te ay bina amen yuch´o yilel sok te ay bol ja´maletik swe´o yilel.

Ma´ xk´ot ta yof´an tak´uyel. Ya stoy sk´op ta stojol sme´stat sok ma´ xyich´ ta muk´; maxiw ta stojol; ya yilintay, ma´ xch´uumbey smantal; ma´ yukix sit yelaw, ma´ yukix xch´ulel, xok ma´ yukix yof´an yilel.

Ma´ st´unix te lekil be, te lekil a´ye; ma´ xch´amix yayi te lekil k´op te ja´ ya xtojteswan sok te ja´ ya yal te bina lek ta pasel stukel. Swotsilnax sjol ya xbeen, bolobenix te xkuxlejal, ma´ba bujts´anix k´inal ya yayi te ya stseen sok te ya xway.

Ma´ snaix te bina ya spas; ma´ sk´anix tak´uyel, ja´nax ya sukwam ta tek´el, ya smajma k´optay te yantik sok ya sets´ulay ye.

“Kanantayame ta awa´yele”

Mame jontoloknax ya xk´opojat; mame xjelawat ta k´op ta stojol yantik; mamexa kombey sk´op te mach´a yak ta a´yele yu´un jich mema xch´ay ta yof´an te bina yak ta yalel.

Teme ma´ lekuk te bina yak ta yalele, neel mexa nop teme lek te ya asutbey sk´op te mamal te yak ta k´ope. Teme ma´to ja´uk awu´un te ya xk´opojate, yame spas amaliy.

Teme ja´at ya xk´opojatix, ja´naxme xawal te lekil k´ope, mamexa laban te bit´il ya xk´opoj te yantike.

Neel mexa nop te bina ya awale, mame xk´opojat jich bit´il jowel njol. Teme ya xk´opojat sok teme ya asut te k´opetike, sokuk me slekil awof´an ya apas yu´un jich me ay sk´oplal ya xk´ot ta yof´an te yantike.

Historia de México
pag. 36-37 1a. parte.

Te sna´el stojol bin ora ya xtal ja´al

Te mamaletik bayal sbijilik, ya sna´ stojol te bin ora ya xjul te ja´al ta slumal. Te mamale bayal sk´oplal ta yot´an te sts´umbale, ja´nix te bin snopobey jilel te sme´ state. Ja´ yu´un teme ya yil te k´alal ya sjajch´ te alimal te wakaxetik sok te k´alal xme´etiknax ta ok´el ta skoral, sok ya sk´eluy moel te ch´ulchan ja´ ya yil te bin yilel ya xbeen te tokale, teme k´atale; ya xtal k´in ja´al xi sok te mach´atik ay yu´une.

Teme la ya´iy stojol te k´alal ya xjajch´ik ta ch´elajanel ta k´ayo te jojk´oto mutetike, yu´un la che oxo xan k´aal ya sk´an ya xtal te ja´ale.

Ja´nix jich ya xcholbey te yuntikile, yame awil xaal teme tal ch´in k´in ja´ale yame xchikna sejk´arakub ta ch´ulchan yu´un ja´me ya skom te ja´ale, yu´un ma´tome ja´uk yorail te ja´lel k´inale, yan teme la sta yorail te ja´lel k´inale yame awil te ma´ xchiknajix te sejk´arakube

yu'un ja' ma xk'ases xojobil k'aal te tokale.
Te sejk'arakube namalto ay yelil te ya jkiltike, teme
noptsajotik beele ay meix ta apat te ya awil xane.
Ay mach'a ya yalik xaal te ya xlok'tel ta xaab te
sejk'arakube, mamexa ch'uun slotme, ta xojobil k'aal
yame spasta, xi' ta xcholel te bijil mamal.
Spisil te a'yejetik te la yalik jilel te neel me'el mamale ya
me sk'an jnoptik, melel bayalme ya xtuun kuuntik ta
jkuxlejaltik ta jujun k'aal.
Ay bayal te bina ya yalbotik te me'el mamaletik te ma'
xkich'tik ta muk', tsee nax ya kaiytik, ma' jichuk ya sk'an,
ja'lek teme ya ajojk'iyxan ta lek te bina ay sk'oplal,
maxa k'ain teme ay mach'a ya slaban yu'un sk'op te
mamale, na'ame stojol te antiwo jme' jtatik ja' mela
xchikantes bayal te bina ya xtuun ta ora to.

Rebeca López Sántiz
Abasolo. Ocosingo.

Te k'aal sok te ue

Te namey k'inal yalojik jilel te me'il tatiletik te lo'il k'op ya yich cholel li'e. Te ch'ulchan mala ba toyol ay'a neilal, ja'nix jich te ue ayik la ta sba lum k'inal.

Ya xwe'ik, ya xwayik, ya x-at'ejik swenta stael swe'el yuch'elik ta jujun k'ajk'al. Te ue, te ja'te sme' te k'aale ay la oxtul yuntikil la xch'ites. Te xute ja k'atbuj ta k'aal ta patil. Te cheb bankilaetik, ya smulanik ta lek te at'el ta spisil ora, yan te k'oxe xujt' ma sk'an at'el stukel ja'nax ya smulan yuts'inel yantik untiketik.

Te k'alal ya xbajt' ta paxal te sme'e, te k'oxe ya xlok' yuts'in te sjotak ya sk'atbun ta chambalan, jich bit'il ch'o, uch, maelchan, sok yantikxan chambalametik.

Te yantik meiletik bayel ya xi'ik te tut kerem.

Te k'oxe, ja'nix bayel ya yich uts'inel yu'un te sbankiltake, ja' yu'un te ma'sk'an at'el, ya skotbinik sok ya xch'ojik ta sna xanich'. Te bankilaetike ja' ya smak'lin te sme'ike. Jun k'aal ilin te k'oxe ja' yu'un te la yich'uts'inel yu'un te sbankiltake, la stsob spisil te sbak' tumin te ma'xtuunix yu'un te sme'e. Te sbak' te tumin la xch'oj moel ta ni'te', ta patil k'atbuj ta xux.

K'alal suj'tel ta sna te k'oxe, la yalbey te sbankiltak, ay la jkil chab, xi'. Jich te bankilaetik ba yilik te chabe.

Te k'alal k'otik le'a, te cheb bankilaetik, moik ta ora ta te', yan te xute, ma'ju' smoel stukel. Te bankilaetik jajch'ik ta slo'el te chabe, te k'oxe jajch'ta aw yu'un te chabe-ak'-bonooka te chab bankil-xi'.

Te bankilaetik ja´nax ya xch´objbeyik koel te xchabekul te mats´bilix yu´unik. Cheb oxeb buelta la sk´an te k´oxe, ja´nix jich pasbot, ja´ yu´un bayal ilin te k´oxe la snop te bit´il ya smil te sbaniltak, jich ka sbaltiklan te chabeketik, ka spastiklan tut baetik aa, jalalij la yak´tilanbey te yee, te k´alal pasta bayal yu´un la yak´bey xch´ulel.

La skoltay te baetik te la spase, kaj ta xkuxel te slojp´ te te´e, te k´oxe yak ta sk´ambeyel chab te sbankiltak; te k´alal bayal xk´uxujix slojp´ te´ te baetik, k´opo te te´e yu´un te bit´il nopol ya xyalix bael ¿Bin yakal apasbel k´ox? xi´ te bankilaetik- ma´yuk- xi´ te k´oxe. K´alal ts´ok spisil te slojp´ te te´e yal beel, le´ lajikkaa te cheb bankilaetik. Te neel ma´il tatiletik ta namey la yalik jilel te xchabekul chab pasot te sts´umbal te baetik, ta ora ini sok jala yich´o paselaa te yeike. Te baetikee ja´ ya swe´ik te slojp´te ts´unubiletik sok yutil lum ya spas te snaik, teme ay mach´a ya sk´an smil te bae ya sk´an te najt´ ya sjok´ te lume, meel ay me cheb metro ya xkoj ta yutil lum te k´alal ya spas te snae.

Te xute sujt´ beel ta sna, chamnax la yaivy te sme´ te ja´ neel k´ote, yu´un mayuk banti ya spas jich te bit´il ja´ neel ya xk´ot, Ja´ yu´un la sjok´ebey te banti jil te sbakiltak. Ya xtal ta ts´in, jilik ta slo´el chab, xi´ te k´oxe. Jich k´ax te orae, ma´ xjul te cheb bankilaetik, te sme´ te k´oxe jajch´ ta ok´el. Baan leatel te abankiltak k´ox, xi´ te sme´e, jich´ bajt´ te k´oxe. Te k´alal sujt´tel te k´oxe, la yalbey te sme´e, yakik to ta sloel jilel chab xi´. Te sme´e ma´ la xch´unix, jajch´ ta bayal ta ok´el. Ma´ x-ok´atix, ma xamelix awot´an xi´ te k´oxe.

Bin ut´il ma x-ok´on, melel ya jna te abankiltak yu´unanix ay bin la staik te bit´il ma´ xjulik tele, albon kaiy teme yu´un ja´at la amilbone, mach´a kati ya spas k´altik melel te ja´ate mato xu awu´un te at´ele. Xi´ tija te jobinte´e, yu´un ya xtalikaa xi´ te k´oxe.

Te k´alal la stij jobinte´ te sme´e, oxeb belta la stij, ja´la yil lok´tel te jalawetik, ja´mal mutetik sok yantikxan chambalamentik, ja´me jbankiltak meto xi´ te k´oxe.

Bin yu´un te la amil te abankiltake xi´ te antse.

Te k´oxe la yalbey ta jamal te sme´e. Maxa melix awot´an io´on ya jnaix te at´ele, xi´.

Ta sakubel k'inal ta yan k'aalil, la yichbeel xmachit, yeche, sluk sok yasaron, k'alal k'ot ta sk'inal, la sbek'anlay ta ti' k'inal te ya'tib yich'o beel, jich la yal: yalan ja'mal, yalanik te'etik, ch'oxetik, xi'. Te ja'maletik yal spisil, jun yot'an sujt' tel ta sna, jich la yalbey sme' te bayal laj jilel te k'inale. Te antse ma' la xch'un; baan ilawil pajel xi' te k'oxe, jichuk xi' te sme'e. Ta yan k'aalil te k'alal k'ot ta sk'al, cham nax la yaiy te spisil tek'atik te teetik sok te wamaletik, bayal la smel yot'an yu'un, melel ya xtal ta ilel yu'un te sme'e. Jichnix ka spas te bin la spas ta neelal, t'uxa yu'un te ja'maletik k'alal k'ot te sme'e, tseen yot'an yu'un melel la yil te yat'el te yale. Te k'alal sujt' beel te sme'e, kaj ta smujk'tayel te mach'a ya x-ixlanbot yu'un te yat'ele.

La yil tal te t'ule, te x-umane, te xanich'e te chje, sok yan-tikxan chambalamentik. Te chambalamentik jich la yal te k'alal julike: Jajch'anik ja'maletik, jajch'anik teetik, ch'oxetik toya abaik ta apisilik xi'ik ta spisilik. Te k'oxe bayel ilin yu'un, la sak te t'ule la snitbey tula te xikine, ja'yu'un najt' xchikin ta ora to; la stsak te x-umane, la smajbey ta lum te sjole, ja yu'un ta ora to, ya xlok' ta anel ta ora teme ya yilotik sok ma xlok' te sk'ope; la stsak te xanich'e la mich tulan, ja yu'un ta ora to lom tut xchujt' te xanich'etike ya sk'an stsokix yilel. Le' la snaa te k'oxe te bin ut'il mayuk bin ya stak' spas ta k'inal, melel ya x-uts'inot yu'un te sbankiltak chambalametik.

Te k´oxe la yalbey te sme´e: ma´spas x-at´ejon, ma xyak´bonik jboj te te´etik, ja´lek ya jtoytik te ch´ulchane yu´un ya xtoyotikaa, te jnichnabtike ya yak´botik jwe´el jkuch´eltik ta pom sok kantelaetik, jo´otik ya kak´betik tulan jxjobiltik ta lum k´inal jich ya xtaki ta ora ya´el te jnich´nabtike, jich ya spas ya xchi´ik sok ya sts´unik te sk´alike.

Jo´on k´aal ya xk´oon sok ya xk´oat te ja´ate, jo´on ya kak´ jkakj´ xojonil ta sakil k´inal te ja´ate ja´ ya a wak´ axojobil ta ajk´abal yu´un jich me ya yil k´inal te jnichnabtike.

Te antse jajch´xan ta tulan ok´el, bin k´an kutik toytik te ch´ulchane meel k´axmuk´, ja´lek ya x-at´ejotik ta jchebaltik ta ja´mal yu´un jwe´eltik xi´. Te xute la stoy moel te chulchane jich moik, beel, te k´oxe k´atbu ta k´aal, te sme´e k´atbu ta u.

Te k´aale tulan ya yak´ xojobil ta k´aleltik stukel, yan te ue ma´ba tulan ya yak´ te xojobil stukel meel ja´ yu´un te bayal ok´ te k´alal cham te ya´altake.

Te k´aal ta ora to ch´uljtatik ya yich´albeyel, yan te ue, ch´ul metik ya yich´ albeyel.

Cuenta tradicional de Tenejapa.
Sacado del libro "El Sol y la Luna" Escrito por el Lic. Dionicio Cruz Núñez.

Te cha'tul winiketik

Ay cheb winiketik yakik ta beel, la yal te tule, kot'an ya jk'ux ajan xi', la sjak' te yan winike, banti ya jtabat, me yakuk awil te yakotik ta beel.

Chamnax la yayik yak ta noptsajel tel tul beel ay tel yijk'ats ajan. La yal te beel winike, la kaay spisil te bina yakatik ta ya'antayeale, ¿mach'aa te ya smulan sk'uxel ajane? —Jo'on xi'te tule, jich te beel winike la skoos te yik'ats ajane och stil te xchojak'e, ilaj ya k'ebanbat wak ch'ixuk, yu'un niwan ay ja chamel xi' te beel winik.

Jich te mach'a yak smulanbel te ajane la stsak, la skejan sba ta stojol, wokol awal xi'.

Cha' jajch'ik nanix ta beel xchebalik, bayal beenik ma' xk'otik te banti slumalike. La sta yorail te bit'il k'otik, jichuk me jich tatik, le'me ya xboon to, ya jk'oponbatik ta wewex xi'ik.

Jichuk tsajteya me beel xi' te mach'a yich o te ajane, k'ot ta sna, talon me me'el xi' k'oel sok te yiname, ila ajan woa xi'.

Ich'a tel ya jwo ta ora xi'uk te me'ele, ta'aj yu'un te ajane och sk'ux stukel. —La sjok'ebey te sme'ele, ta'ajbal te ajane, xi'.

La k'uxbatix xi' te me'ele.

La yal te winike, k'uxa, ja'at nixawu'unaa xi'sok te yiname.

Lengua tseltal Chiapas

Tercer y cuarto grados. Lecturas

Se imprimió por encargo de la
Comisión Nacional de Libros de Texto Gratuitos,
en los talleres de
con domicilio en
en el mes de de 200 .
El tiraje fue de

